

ARTE ET MARTE:

Knjige o arhitekturi u Zriniani

katalog izložbe

Recenzenti:

akademik Igor Fisković

dr. sc. Ivan Kosić

Izložbu podržala: Zaklada HAZU

Jasenska Gudelj
Dubravka Botica

ARTE ET MARTE:

Knjige o arhitekturi u Zriniani

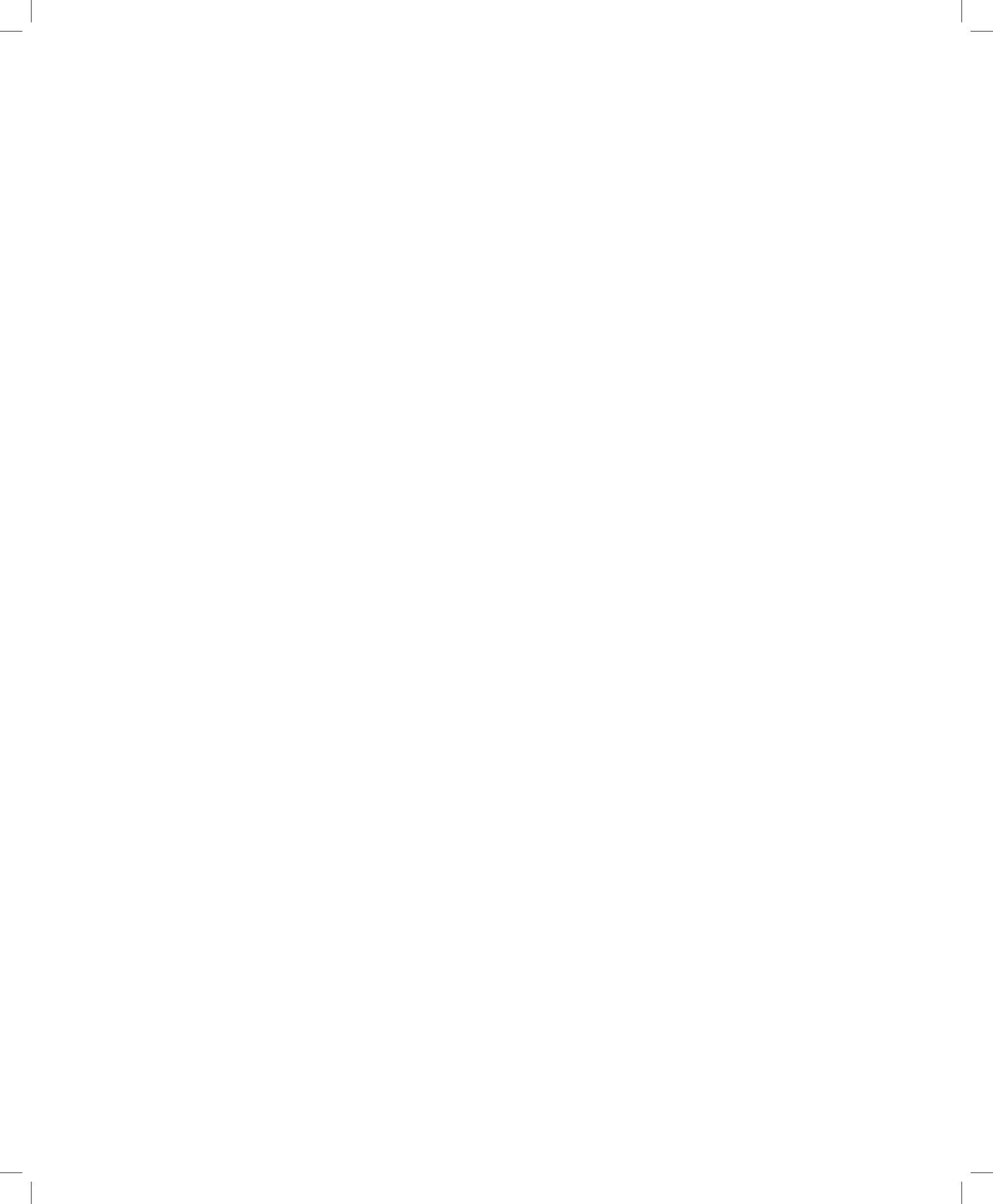

Zagreb, 2012.

Sadržaj

Riječ glavne ravnateljice	7
Zrinski i Zrinana	9
Dijalog vojnika i arhitekta: Novi Zrin	13
O umijeću ratovanja i gradnji utvrda	17
Arhitektonsko obrazovanje viteza-vojskovođe	39
Utilitas, firmitas, venustas: traktati o civilnoj arhitekturi	47
Rim i antičke starine u imaginariju europskih plemića	55
Literatura	67
Kazalo	71

Uvodna riječ

Ex libris Nikole VII Zrinskog.

Zrinski i Zriniana

Zbirka knjiga koje su pripadale hrvatskome banu Nikoli VII (1620.-1664.) i njegovu sinu Adamu Zrinskome (1662.-1691.), kojoj su pripojene i knjige moravskog plemića Ignaca Hyneka z Vlašime (u. 1655.), rijedak je primjer sačuvane ranonovovjekovne privatne knjižnice s prostora današnje Hrvatske, ali i šireg okruženja jugoistoka srednjoeuropskog prostora. Kako je već više puta isticano, ova knjižnica ne prednjači brojem svezaka, već svojom organizacijom, ažuriranošću i izborom tema jasno odražava osobne interese i životni put vlasnika.¹ Upravo je u tom svjetlu posebno zanimljivo proučiti sveske iz ove zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu koji se bave arhitektonskom teorijom i praksom, jer se time osvjetljava ne samo teoretski interes najvažnije plemićke obitelji na ovim prostorima za graditeljstvo i antičko nasljeđe, već i njihova moguća aktivna uloga u oblikovanju arhitektonskih sklopova koje su naručivali.

Obitelj Zrinski, uz Frankopane, jedna je od najznačajnijih plemićkih obitelji u hrvatskoj prošlosti.² Veliki posjedi obitelji, temelj moći i ugleda u ranom novom vijeku, prostirali su se od sjevernojadranskog područja, preko gorske Hrvatske i Zagreba do Međimurja. U Hrvatskoj *reliquiae reliquiarum* Zrinski su bili vladari najvećeg dijela teritorija. Izvorno ime Šubići Bribirski mijenjaju nakon 1347. kada su stekli posjed Zrin. U 16. stoljeću najvažniji član obitelji svakako je Nikola Šubić Zrinski (1508.-66.), junak obrane Sigeta koja je imala odjeka u čitavoj Europi, a opis te obrane zabilježen je i na stranicama traktata Matthiasa Dögena o vojnoj arhitekturi. I njegov imenjak u sljedećem stoljeću, Nikola VII Zrinski (1620.-64.), isticao se ratnim junaštvom, a imao je i važnu ulogu u političkom životu Hrvatske, bio je ban 1647.- 1664. Kao pravi predstavnik najvišeg plemstva svog vremena, pokazivao je izuzetan interes za umjetnost. Svestrani humanist koji se školovao kod isusovaca u Grazu i Trnavi, bio je pjesnik,³ pokrovitelj umjetnosti, sakupljač antičkog novca i knjiga, a svoju je zbirku i knjižnicu čuvao u utvrđenom dvorcu u Čakovcu, koji je bio sjedište njegova najvažnijeg posjeda.⁴

Bibliotheca Zriniana prvenstveno je osobna knjižnica Nikole Zrinskog, koji je tek manji broj knjiga naslijedio od svojih predaka. Nikola je, kao i godinu dana mladi brat Petar (1621.-71.), kako je to bilo uobičajeno za plemiće, zaključio svoje obrazovanje kod isusovaca putovanjem u Italiju 1636. godine, s kojeg je donio veći broj knjiga. Daljnje je sveske za svoju čakovečku biblioteku nabavljao preko posrednika, većinom iz Italije, i to mahom tiskane u najvažnijem

¹ O Biblioteci Zriniani vidi: T. Klaniczay (1991.), I. Kosić (2005.) str. 17-40.

² O obitelji Zrinski vidi Zbornik *Povijest obitelji Zrinski* (2007.), Z. Ladić, Đ. Vidmarović (ur.), s bibliografijom.

³ Napisao je na mađarskom *Sirena Jadranskoga mora* (*Adriai tengernek syrenaia*, 1651), na hrvatski je preveo njegov brat i tiskao u Veneciji 1660., te ep na mađarskom *Propast Sigeta* (*Opsidio Szigetiana/Szigeti veszedelem*, 1647-48). Dovodi franjevce i osniva samostan u Čakovcu, 1659. Opširnije o braći vidi N. Štefanec, (2000.), str. 387-399.

⁴ Bogatu zbirku spominju putopisci E. Čelebija i J. Tollius koji su ostavili opise dvora u Čakovcu. O ambijentu dvorca u Čakovcu i zbirkama vidi Ž. Vujić, (2000.), str. 12-45.

⁵ O ovim portretima vidi opširnije u M. Sveštarov Šimat, (2000.) str. 69-72. i M. Sveštarov Šimat (2007.), str. 310. Prva verzija ex-librisa nalazi se u traktatu M. Dögena, a ispod je rukom nadopisan i kasniji moto, *Sors bona nihil aliud*.

Tobias Sadler, Grafički portret A. Zrinskog, preuzeto iz J. Damjanov, 2000.

onodobnom izdavačkom centru, Veneciji, gdje su tiskani i brojni traktati o arhitekturi, poput ovdje izloženih knjiga Andree Palladija i Sebastiana Serlija. Također su brojni i primjerci štampani u njemačkim i flamanskim tiskarama, odakle potječu traktati Daniela Specklina, Mathiasa Dögena i Justusa Lipsiusa. Određeni je broj knjiga nabavio i od drugih plemićkih obitelji, pa je tako stotinjak knjiga došlo iz obitelji Listi, a petnaestak od njegovog upravitelja imanja, Istvána Jóné. Koliko su knjige bile važne Nikoli Zrinskom potvrđuje i postojanje čak dva grafička portretna ex-librisa koje je izradio bečki grafičar Elias Widemann, prvi izrađen 1646. godine, s mottom *Nemo me impune lacesset*, koji je nadopunjen banskom titulom nakon što mu je ova čast dodijeljena krajem 1647. godine.⁵ Pet se godina kasnije Zrinski drugi put oženio te dao izraditi i drugu verziju ex-librisa uz koji je stajao i novi motto *Sors bona nihil aliud*. Različite i brojne interese hrvatskog bana odražava sačuvani inventar knjižnice iz 1662. godine, u kojem su knjige, radi lakšeg snalaženja, razvrstane u tematske skupine: povijesna (antička, panonska i orijentalna te drugih nacija), politička, vojna, zemljopisna, pjesnička (latinska i talijanska), skolastička (mahom

rječnici i udžbenici) i ekonomska djela te miscellanea.⁶ Knjige su u biblioteku stizale i nakon ovog popisa, a procjenjuje se da je u vrijeme Nikoline prerane smrti 1664. godine brojala oko 500 svezaka.

Nikolin brat Petar je posjedovao određen broj knjiga, no njegova je knjižnica, poznata tek iz popisa konfisciranih dobara iz 1671., brojala mnogo manje svezaka.⁷ Među ovdje popisanim djelima nema spisa o arhitekturi, no zanimljivo, brojna su ona iz medicinskih znanosti, koja ne nalazimo među čakovečkim svescima.

Biblioteku je naposljetku naslijedio Nikolin sin iz drugog braka, Adam Zrinski (1662.-91.), školovan u Beču i Leuvenu. Zbirku je nadopunio primjercima kupljenim sedamdesetih godina 17. stoljeća, mahom svojim školskim udžbenicima, a sačuvane su i neke njegove rukopisne bilješke, koje omogućuju rekonstrukciju obrazovnog itinerera onodobnoga mladoga plemića s granice Habsburške monarhije. Poput oca, i Adam je dao izraditi svoj portret, i to kod prestižnog bečkog grafičara Tobiasa Sadlera.⁸ Mladić je na njemu prikazan pred ormarom s knjigama, možda onima očeve knjižnice, a na zidu su pod motom „Arte et Marte“, obješeni mjerni instrumenti, ukazujući na njegovo poznavanje vojne arhitekture. Adam pogiba u bitci kod Slankamena 1691. godine, a biblioteka će, zajedno s drugim pokretnim dobrima, zauvijek otići iz Čakovca u trenutku udaje njegove udovice Marije Lamberg za moravskog plemića Maximiliana Arnošta II. Jankovskog z Vlašime.

U moravskom Bitovu (Vöttauu), obiteljskom dvorcu-utvrđi nedaleko austrijske granice u koji je Adamova udovica prenijela svoje pokretnine, knjige su se pomiješale s onima Maximilijanovog djeda, Ignaca Hyneka z Vlašime (u. 1653.), čije ime danas nalazimo na 33 knjige iz fonda Zriniane. Ovaj je plemić, nešto stariji od Nikole Zrinskog, imao slično obrazovanje: isprva je učio kod isusovaca u Brnu, a od 1631. godine spominje se kao student na Sveučilištu u Olomoucu.⁹ Njegove bilježnice i vodič po Rimu ukazuju na to da je kao i Zrinski savladao geometriju kao osnovu balističke znanosti i teorije fortifikacija, te da je vjerojatno putovao po Italiji.

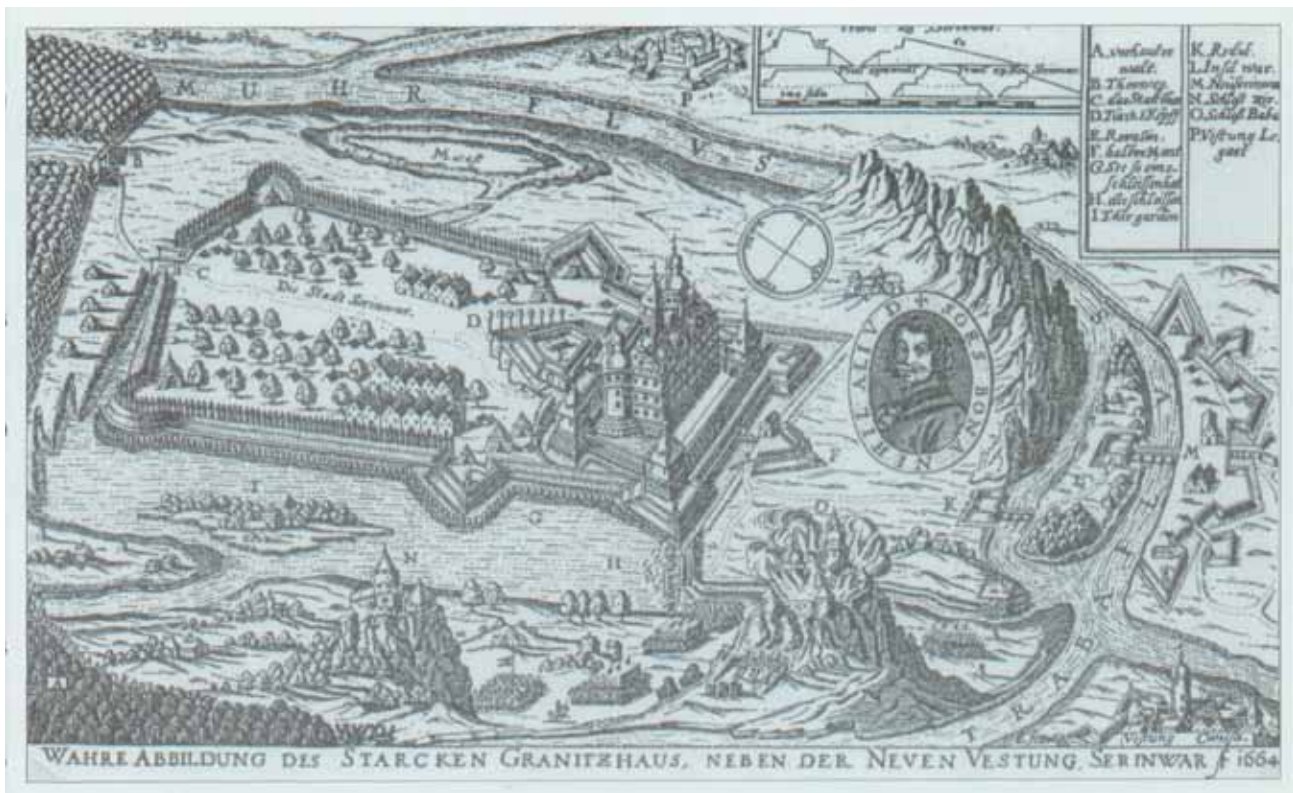
Bibliotheca Zriniana, kao i cijeli dvorac u Bitovu, iz obitelji Jankovski z Vlašime ženidbenim je vezama prešla u posjed obitelji Daun, od koje ju je, prilično oštećenu, krajem 19. stoljeća otkupio bečki antikvar S. Kende. On je 1893. godine objavio i prvi moderni katalog knjižnice, čime je privukao pažnju mađarskih, ali i hrvatskih vlasti, te je hrvatska vlada uspjela kupiti cjelokupni fond za Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu.

⁶ “Catalogum omnium librorum bibliothecae csaktorniensis excellentissimi atque illustrissimi domini comitis Nicolai a Zrino nan. Anno Domini 1662. die 10. octobris”, A. Stipčević (2003.), str. 287, 293-294.

⁷ Nakon propasti urote koju predvode Zrinski, odlukom cara Leopold I., napravljen je popis svih dobara obitelji, kojeg provode Petar Prašinski i Franjo Špoljarić. R. Modrić, (1974.).

⁸ Margarita Sveštarov Šimat, (2000.), str. 102.

⁹ Hausner, Monok, Orlovsky, (***), str. 75

M. Meyer, Novi Zrin, iz: *Ortellius Redivivus et Continuatus*, 1664.

Dijalog vojnika i arhitekta

Novi Zrin

Arhitektura je u 16. i 17. stoljeću bila predmetom bavljenja najviših krugova, ujedno i najmoćnije sredstvo reprezentacije moći i ugleda obitelji. To je, uz nastavak tradicije klasičnog obrazovanja, svakako jedan od razloga brojnosti arhitektonskih traktata u privatnim zbirkama. Usvajanje znanja matematike i geometrije bio je obvezni dio plemićke naobrazbe tog vremena. Na srednjeeuropskom prostoru, iz razumljivih razloga, posebno zanimanje vlada za umijeće ratovanja: čitaju se djela iz vojne strategije i balistike te ona koja se bave arhitekturom utvrda, na što se žali knez Liechtenstein, zamjerajući manjak interesa mladih plemića za civilnu arhitekturu.¹⁰

Ratne prilike i intenzivna izgradnja fortifikacija odredile su i karakter biblioteke Zrinskih. Jednako kao i u bibliotekama drugih (srednjo)europskih plemićkih obitelji, kao što su one Janeza Vajkarda Valvasora, te obitelji Nádasdy, Batthyány i Esterházy, da spomenemo tek one s kojima su Zrinski bili i rodbinski i politički povezani, i ovdje nalazimo brojne traktate o fortifikacijama.¹¹ No osim teorijskih znanja matematike i geometrije, koja su se podučavala na primjerima fortifikacija, kao i vještina i strategija ratovanja, Zrinski su, zbog neposrednog ratnog okruženja i potrebe čuvanja vlastitih posjeda, imali vrlo praktičan razlog zanimanja za utvrde. Hrvatsko plemstvo arhitekturom, posebno vojnom, bavi se prije svega iz potrebe obrane, a ne samo zbog divljenja spomenicima i teorijskih znanja.¹² Kako je već ranije istaknuto u literaturi, Zrinski su „sigurno poznavali suvremena fortifikacijska načela“,¹³ a analizom vojnih traktata iz obiteljske zbirke, moguće je preciznije utvrditi koja su to znanja o fortifikacijama, s kojima su se upoznali kroz arhitektonske traktate i koja su primjenjivali u osmišljavanju obrambenih utvrda na svom posjedu u Međimurju. Već prigradnja bastiona starijim utverdama pokazuje da su poznavali tada aktualne promjene i nova rješenja u izgradnji suvremenih fortifikacija, koja nastaju u sjevernoj Europi, posebno današnjoj Nizozemskoj.

Međimurje je u 17. stoljeću najvažniji posjed obitelji Zrinski. Dvorac u Čakovcu, Czakatornia, preuzimaju 1547. od Keglevića, što je potvrđeno ispravom 1554. Taj strateški izuzetno važan posjed, između Drave i Mure, bio je ključan u zaustavljanju daljnjeg napredovanja Osmanlija prema srednjoj Europi i Beču. Zrinski, svjesni svoje važne uloge u obrani, ponosno na grbu ističu titulu kapetana Legrada. U tom razdoblju u većini europskih država formira se snažna centralna vlast koja je zadužena za obranu, a na granicama država se podižu utvrde, organizirane u obrambene pojase, kao primjerice postupno formiranje Vojne krajine na hrvatskom teritoriju, koje tada započinje. Zrinski su jedna

¹⁰ Iz pisama grofa Liechtensteina, objavljenih u H. Haupt (2007.), str. 245 i d.

¹¹ Plava krv...(2005. – 2007.), str. 71, 90, 112.

¹² Okolnosti 17. stoljeća nešto su povoljnije nego li u 16. stoljeću, kada o razmišljanjima hrvatskog plemstva o arhitekturi utvrda imamo sačuvano svjedočanstvo zaključaka hrvatskog sabora iz 1552., u kojemu je ban Zrinski imao važnu ulogu, o potrebi obnove i gradnje suvremenih utvrda oko Zagreba, A. Žmegač (2000.), str. 67.

¹³ A. Žmegač (2000.), str. 54.

¹⁴ Andrej Žmegač (2000.), str. 128-129.

¹⁵ Andrej Žmegač (2000.), str. 53-56, 94-97.

¹⁶ Manje utvrde bile su Donja Dubrava, Hrženici, Kotoriba, Goričan, Hodošan, Turčišće, Domašinec, Novakovec, Miklavec, Križovec, Peklenica, Središće i Novi Dvori, Feletar.

¹⁷ Nije potpuno jasno gdje se nalazila, postojale su pretpostavke da je bila podignuta na mađarskoj strani Mure, no vjerojatnije na međimurskoj strani, jer je gradnju financira i Hrvatski sabor. No moguće da su s obje strane rijeke postojale utvrde. Točan položaj teško je odrediti i zbog mijenjanja toka rijeke Mure.

¹⁸ Za pregled bibliografije o gradnji utvrde vidi K. Regan, (2007.) str. 153-154.

od rijetkih velikaških obitelji koji sami grade tako složene utvrde kako bi zaštitili vlastite posjede, što jasno ukazuje na njihov istaknut položaj u odnosu na ostale plemiće tog razdoblja. U Međimurju u drugoj polovici 16. stoljeća osuvremenjuju postojeće srednjovjekovne utvrde Legrad, 1567.-72.¹⁴ i Čakovec, kojima se prigraduju obrambeni pojasevi oblikovani prema suvremenim načelima gradnje bastionskih utvrda. Čakovečka utvrda obnavlja se od 1562. godine, prigraduju se četiri bastiona i četiri polukružne kule, a neobično oblikovanje prilaza možda je preuzeto s ranijih rješenja.¹⁵ Sustavom manjih utvrda povezanih palisadama u Međimurju tako nastaje snažan obrambeni pojas,¹⁶ a graditeljska aktivnost posebno se intenzivira nakon 1600. i pada **Kanizsa** (Nagy Kanisza), kada Međimurje ostaje okruženo teritorijem pod osmanlijskom vlašću.

Zrinski je nezadovoljan politikom bečkog dvora i održavanjem mira na granici, jer su mu posjedi neposredno ugroženi. Nakon prigradnje bastiona u Čakovcu i Legradu, odlučuje se za izgradnju nove utvrde kojom bi osigurali posjede i obranu prijelaza preko Mure prema Čakovcu i Legradu, ali i ostvarili bolje uvjete za ratovanje i bazu za napade prema Kaniži. Utvrda je dobila ime **Novi Zrin**, a nije točno poznato gdje se nalazila, vjerojatno je podignuta na utoku potoka Kanižnice u Muru.¹⁷ Gradnja je započela u travnju 1661., a dovršena je do Božića te godine.¹⁸ Nesumnjivo je u planiranju nove utvrde primijenjeno teorijsko znanje iz suvremenih arhitektonskih traktata. Graditelj utvrde je Wessenhoven (Wassenheim, krivo pročitano i Wattenheim), a kako je to bila praksa u ranom novom vijeku, naručitelj plemić zainteresiran za arhitekturu, imao je ulogu savjetnika, što možemo pretpostaviti i za Nikolu Zrinskog. Sačuvani grafički prikazi i brojni opisi utvrde, najznačajniji turskog putopisca Evlije Čelebije te nizozemskog, K. Tolliusa, svjedoče o njevoj strateškoj važnosti. Značaj za posjede Zrinskih naglašen je i odabirom imena, Novi Zrin, jer nova ključna utvrda evocira posjed od kojeg obitelj vuče ime. U vojnim pohodima iz utvrde Nikola Zrinski je 1663./64. prodro duboko u turski teritorij, sve do Osijeka, kada je spalio drveni most na Dravi. Utvrda je obranjena u turskom napadu 1663., no sljedeće godine je osvojena i uništena.

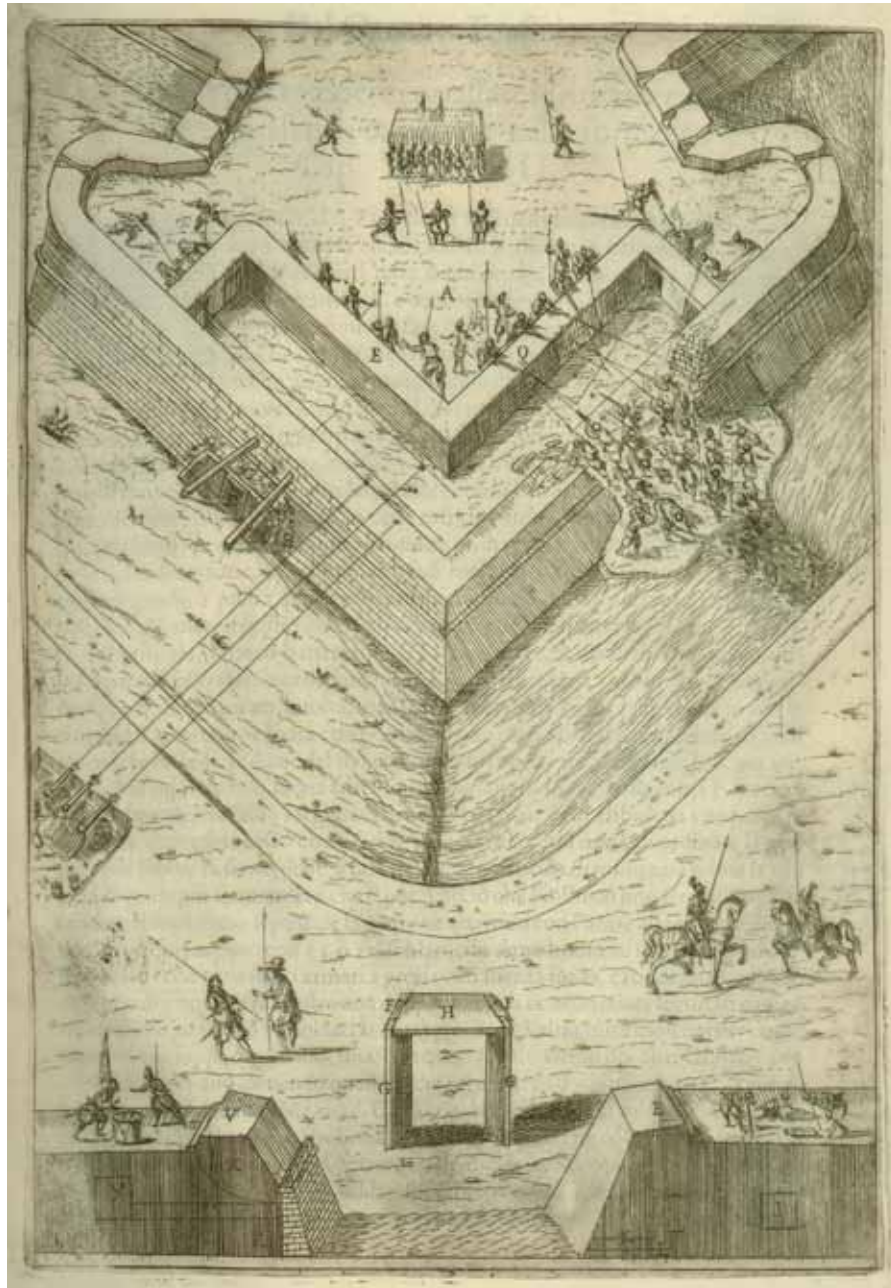
Tadašnjim političkim okolnostima i nastojanjima održavanja mira između habsburškog cara i Osmanlija takvi pohodi Zrinskog i gradnja utvrde na granici nisu odgovarali. To najbolje ilustrira činjenica da 1664. godine carske trupe R. Montecuccolija, iako su bile u blizini, nisu došle u pomoć opkoljenoj utvrdi. Mirom u Vašvaru te godine turska strana izričito je tražila zabranu obnove

utvrde, što možda najjasnije govori o njenom značenju. Nepovoljne odrednice tog mira i nevoljkost bečkog dvora da oslobodi teritorije unatoč pobjedi kod Szentgotthárda, naposljetku su rezultirali urotom hrvatskih i ugarskih plemića koju su predvodili Zrinski i Frankopani.¹⁹

Iako je utvrda Novi Zrin postojala samo tri godine, zabilježena je u brojnim prikazima i opisima, tako da možemo donekle rekonstruirati njen izgled. Utvrda je okružena zemljanim bedemima i palisadama te vodenim opkopom, a na murskom otoku bila je pomoćna utvrda. Četverostranična utvrda bila je kamenih zidova, s kulama na uglovima, poduprta zbog močvarnog tla. Uz samu utvrdu bila je nova varoš u kojoj se nalazilo oko 30 kuća. Na utvrdu se nalazio raskošan grb Zrinskih i natpisi „Sors bona, nihil aliud“ i „Nemo me impune lacesset“. Položaj i izgled utvrde zabilježen je na brojnim kartama i crtežima: M. Stiera (New Serinwar), S. Glavača i M. Meyera iz 1664., te Valvazora, ali bilježi se i u 18. st., tako Bedeković donosi položaj na karti iz 1752.²⁰ Oblikom je vjerojatno bila srodna utvrdu u Čakovcu, tj. četverokrakna fortifikacija okružena opkopom s bastionima na uglovima. Graditelji su pri projektiranju mogli pozvati na traktat D. Specklina iz Nikoline zbirke, koji donosi upute i primjere za gradnju utvrda u nizinskim i močvarnim krajevima kakvo je Međimurje, te na obali rijeka.

¹⁹ A. Mijatović (2003.), str. 104.

²⁰ Opširnije vidi D. Feletar (2001.)

F. Tensini, La fortificazione guardia difesa..., 1630.

O umijeću ratovanja i gradnji utvrda

Traktati o vojnoj arhitekturi, odnosno preciznije djela o gradnji i projektiranju fortifikacija, tema je koja se u posljednje vrijeme sve češće nalazi u središtu pažnje povjesničara arhitekture. *Catalogus* biblioteke Zrinskih iz 1662. godine donosi velik broj ovih knjiga klasificiranih u kategoriju *Militares*, dakle među knjige vojne tematike, od nesumnjiva interesa za plemića-ratnika s ruba Habsburškog carstva. Nikola Zrinski posjedovao je talijanske, njemačke, nizozemske i francuske traktate (ove posljednje u talijanskom ili njemačkom prijevodu), dakle možemo njega i njegova sina Adama, koji je biblioteku obogatio s još nekoliko primjeraka knjiga o utvdama, smatrati upućenima u najmodernije tehnologije gradnje fortifikacija na cijelome europskome prostoru.

Vitruvije, ali i arhitekti-teoretičari 15. stoljeća poput Francesca di Giorgia Martinija, smatrali su gradnju utvrda i vojnih sprava tek jednom od vještina kojima svaki arhitekt mora vladati.²¹ Uz arhitekta, utvrde su morali poznavati i vojnici, pa je tako u rensansi popularni kasnoantički vojni teoretičar Flavius Vegetius Rhenanus, čije je izdanje iz 1592. godine posjedovao i Nikola Zrinski, posvetio fortifikacijama i opsadama gradova šest poglavlja četvrte knjige svoje *Epitoma rei militaris*.²² U 16. stoljeću dolazi do procvata traktata o fortifikacijama jer se, uz usavršavanje tiskarske tehnologije, mijenja i način ratovanja uslijed usavršavanja vartenog oružja. Korištenjem metalnih topovskih kugli, gradnja obrambenih gradskih zidina i utvrda počela je izravno ovisiti o dometu i snazi vatrenog oružja. Balistički proračuni postaju stoga osnovom na kojoj se temelji oblikovanje zidina, koje postaju niže i deblje, ali i različite vojne strategije. Sva znanja iz različitih područja potrebna za uspješno vođenje rata objedinjuju se u tzv. vojnoj znanosti (*scientia rei militaris*).

Talijanski autori traktata o arhitekturi, kako vojnoj, tako i civilnoj, posebno su usredotočeni na gradogradnju, odnosno na odnos urbanog tkiva i novih zidina, a vojni arhitekti također razmatraju utvrđivanje citadela i gradnju samostalnih tvrđava, što je sigurno zanimalo Zrinske, budući da su im se posjedi pružali teritorijem bez većih urbanih cjelina. Novi način ratovanja razvojem artiljerije uvjetuje oblikovanje poligonalnih zidina, s istaknutim bastionima klinastog oblika na uglovima između kojih je ravan potez zida, tzv. kurtina.²³ Dva su osnovna načina na koji traktatisti 16. i 17. stoljeća određuju osnovne parametre dispozicije utvrda, tj. duljinu kurtine i ugao pod kojim se sastaju prednje stranice bastiona, fase: moguće ih je postaviti paralelno s određenim

²¹ H.-W. Krufft (2007.), str. 109-117., C. Wilkinson (1998.)

²² Vegetius Rhenanus, Flavius: Flavius Vegetii Renati, viri inl. [sic] De re militari libri quatuor. Post omnes omnium editiones, ope veterum librorum correcti, a Godescalco Stewechio Heusdano. Accesserunt Sex[ti] Julii Frontini Stratagematon libri quatuor, Aelianus De instruendis aciebus, Modestus De vocabulis rei militaris, Castrametatio Romanorum ex historiis Polybii. Accessit seorsum eiusdem G[odescalci] Stewechii in Fl[avium] Vegetium Commentarius. Adiuncta eiusdem G[odescalci] Stewechii et Francisci Modii in Jul[ium] Frontinum Coniectanea et notae. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1592. 4°, 320 + 480 pp. BZ 221

²³ Bastioni su istaknuti dijelovi utvrda, ne viši od bedema, kružnog ili poligonalnog tlocrta, služe za smještaj topovskog oružja. O različitim definicijama bastiona vidi A. Žmegač (2000.), str. 11.

²⁴ Boiaiuto Lorini (o. 1540. – 1611.), talijanski vojni inženjer i graditelj utvrda. Aktivan u Italiji i Nizozemskoj, u službi Mletačke republike gradi i utvrde u Novigradu istarskom, Zadru i Rabu, te surađuje na projektu za grad-utvrdu Palmanovu. Vidi Žmegač (2009.).

²⁵ Crtež se nalazi u Generallandesarchiv, Karlsruhe, objavljen u A. Žmegač (2000.), str. 28.

²⁶ M. v. Engelberg (2004.), str. 246.

točkama s unutrašnje strane kurtine (čime se dobivaju tzv. sekundarne flanke), ili ih pak uskladiti s kutovima između kurtine i bastiona. Iako brojni talijanski traktati, pa tako i oni zastupljeni u zbirci Nikole i Adama Zrinskog (De Marchi), obrađuju i jedan i drugi način oblikovanja, utvrde s tzv. sekundarnim flankama, posebno opisane u vrlo popularnom traktatu Bonaiuta Lorinija *Delle fortificazioni libri cinque* iz 1597. godine, koji začudo ne postoji u Zriniani, smatrane su tipično talijanskim rješenjem.²⁴ U regijama sjeverno od Alpa, u srednjoj i sjevernoj Europi, posebno u Nizozemskoj, krajem 16., a posebno u 17. stoljeću također dolazi do značajnih novina u izgradnji fortifikacija, što se naravno odražava i u traktatima. Upravo zahvaljujući detaljnim opisima i preciznim mjerama koje donose i ovdje obrađena teorijska djela, gradnja novih oblika utvrda brzo se proširila europskim područjem. Utvrde se posebno razvijaju tijekom 80-godišnjeg rata za nezavisnost Ujedinjenih nizozemskih provincija protiv Španjolske, od 1568. do 1648., a opisi bitaka i opsada tog rata, te primjeri utvrda, posebno grada Brede, zajedničko su mjesto u obrađenim traktatima. Prva bastionska utvrda kod nas je planirana u Varaždinu, a crtež je 1568. godine je izradio utjecajan traktatist Daniel Specklin.²⁵ U uvodu prvog izdanja traktata Specklin naglašava da su nova rješenja, prilagođena suvremenom ratovanju i potrebama nastala u sjevernim krajevima, a Talijani kako ističe, imaju dugu tradiciju velikih knjiga, ali ne i iskustvo gradnje novih fortifikacija. U narednom razdoblju se projektiranje i gradnja bastionskih utvrda dalje razvijaju u francuskoj arhitekturi, posebno je za razvoj fortifikacija značajan doprinos glavnog graditelja utvrda *Commissaire général des fortifications*, Sébastiena Le Prestrea de Vaubana (1633.–1707.).

Vojni traktati se uvelike oslanjaju na arhitektonsku tradiciju. Naglasak je na matematičkoj osnovi, geometrijskim izračunima, koji su od renesanse „obnove“ antičkih principa gradnje, temelj lijepe, dakle pravilne, odnosno dobro proporcionirane arhitekture.²⁶ Gradnja utvrda slijedi ista pravila, nije samo utilitarna nego se smatra umijećem, odnosno umjetnošću *Festungsbaukunst*. Upravo u dosljednom poštivanju zakonitosti projektiranja i proporcija, a znatno manje u pravilnoj upotrebi dekorativnih elemenata, prisutnih samo na okvirima prozora ili portala, *architectura militaris* nastavlja poštivanje kanona klasične arhitekture, možda i jasnije nego li civilna ili sakralna arhitektura. Lijepa arhitektura je pravilna arhitektura, a u fortifikacijama naglasak nije na estetskoj kvaliteti, nego na funkcionalnosti, koja se može ostvariti jedino pravilnim

projektiranjem. Stoga svi traktati detaljno razrađuju pravila, donose omjere i dimenzije pojedinih dijelova utvrde, bastiona, opkopa, kosine stranica itd. Upravo u ovim karakteristikama je arhitektura moderne početka 20. stoljeća prepoznala kvalitete i značaj arhitekture utvrda, kada i počinje istraživanje te vrste arhitekture.²⁷ Oslanjanje na tradiciju očituje se i u strogom poštivanju vitruvijanskog načina prikazivanja arhitekture, donosi se *Iconographia* ili tlocrt, *Ortographia* odnosno presjek te *Scaenographia*, crtež u perspektivi. No podjela civilne i vojne arhitekture u tom razdoblju i nije bila tako stroga, jer često se glavni graditelj grada brinuo i o gradnji utvrda, a zakonitosti gradnje utvrda, stroga simetrija, pravilan raspored te oslanjanje na tradiciju, prisutne su i u gradnji dvoraca, parkova ili crkava baroknog razdoblja.

Nikola Zrinski posjedovao je jedno od najranijih djela o vojnim vještinama i artiljeriji, *Il Vallo, libro pertinente a capitani* Giovannija Battiste Della Valle, gdje se po prvi puta pojavljuje i kratko poglavlje posvećeno utverdama. Vojni inženjer della Valle (Venafrò 1470. - Bracciano 1550.) djelovao je u službi urbinskog vojvode Francesca Marije Della Rovere, a pripisuje mu se i izum eksplozivnih projektila, odnosno šupljih kugli s eksplozivnim punjenjem koje opisuje i u drugom izdanju svoje knjige. Lijepo drvoreze koji ilustriraju svezak izradio je Celebrino Eustachio, mletački grafičar s početka 16. stoljeća, a knjiga je već od prvog, napuljskog izdanja iz 1521. godine postala vrlo popularna te je često ponovno tiskana, pa se tako u Zriniani našao primjerak mletačkog izdanja iz 1558. godine, uvezan u praktični, u kožu uvezani svezak octavo formata zajedno s izdanjem Frontina iz 1543. i talijanskim izdanjem djela Francuza Guillomea du Choula o antičkim logorima i termama (vidi poglavlje Rim i antika).

Najznačajniji talijanski traktat o fortifikacijama koji je posjedovao Nikola Zrinski, možda ne slučajno prvi na popisu knjiga vojne tematike u katalogu iz 1662. godine, jest *Della architettura militare* Francesca De Marchija (1504.-76.). Rođen u Bologni u obitelji rezbara, De Marchi postaje dvorjanin Medicejaca i obitelji Farnese, koje će slijediti u Rim i na putovanjima po Europi, posebno u Nizozemsku. Od četrdesetih godina 16. stoljeća pa sve do smrti De Marchi je pisao svoj traktat o arhitekturi inspiriran Vitruvijem i Albertijem, stvorivši kompendij tehničkih dostignuća 16. stoljeća u projektiranju utvrda, objavljen tek posthumno. Bolonjski inženjer drži da fortifikacije trebaju biti rezultat suradnje, jer bi vojnik bio taj, sa svojim znanjem o balistici i taktici, koji

²⁷ H. J. van Miegroet (1998.), str. 283.

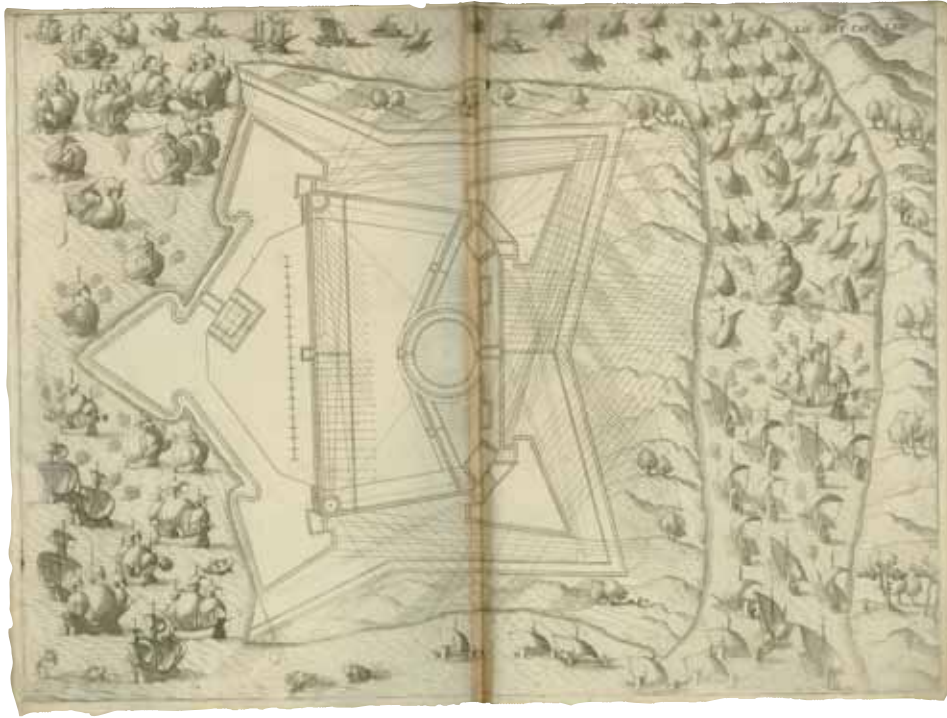
²⁸ H.-W. Kruft (2007.), str. 113.

²⁹ Neumann (1984. - 1985.), str. 65

³⁰ *Auertimenti et essamini intorno a quelle cose che richiede a vn bombardiero, cosi circa allartegliaria, come anco a fuochi arteficiati, Brescia, 1567., Libro nuouo di fortificare, offendere, et difendere, Brescia, 1567., Nuouo ragionamento del fabricare le fortezze, Brescia, 1571., Opera del misurare, Brescia, 1572. itd.*

odlučuje o smještaju i obliku utvrde, a arhitekt izrađuje planove i nacрте, dok o klimi i njenom utjecaju valja konzultirati liječnika, o opskrbi hranom agronoma, o najboljem datumu početka radova astrologa itd.²⁸ Središnja preokupacija traktata je gradogradnja, pri čemu je posebna pažnja posvećena odnosu zidina i ulične mreže, pretežno pravilnih poligona s radijalnim sustavom gradskih komunikacija. Grafike koje ilustriraju traktat neobičan su spoj talijanskog i sjevernjačkog izraza, sa stambenom arhitekturom stepenastih zabata tipičnih za Flandriju i južnjačkim crtežom fortifikacija. De Marchi u svom traktatu donosi konkretne primjere, kao što je plan Malte inspiriran turskom opsadom iz 1656. godine ili pak onaj toskanskog Monte Argentario. Izdanje iz 1599. godine koje se nalazi u Zriniani druga je posthumna edicija De Marchijeva traktata, u kojoj je izdavač Gaspare dell'Oglio prvi put objedinio tekst i ilustracije. Dvije trećine knjige velikog folio formata zauzimaju ilustracije s komentarima, dok se u prvome dijelu nalaze poglavlja koja se bave i civilnom arhitekturom. De Marchijev je traktat, publiciran dvadeset godina nakon autorove smrti, pojavio se prekasno da bi izvršio presudan utjecaj na razvoj fortifikacija, a ilustracije su imale prije svega estetsku kvalitetu, ne i praktičnost uputa. No rukopis traktata i grafički listovi kružili su još za autorova života, te izvršili određen utjecaj na vojne inženjere i traktatiste, posebice na sjeveru Europe, kao što to pokazuje zbirka crteža u Württembergische Landesbibliothek u Stuttgartu, čini se kopija prema De Marchiju Daniela Specklina, pionira modernog utvrđivanja u njemačkom govornom području i djelo Adama Freytaga, o kojem će još biti riječi.²⁹

Vojni inženjer Girolamo Cataneo iz Novare autor je niza knjiga o umijeću ratovanja i fortifikacijama te mjerenju,³⁰ a sudjelovao je u oblikovanju zidina planiranog grada Vespazijana Gonzage, Sabbionete. Izdanje Dell'arte militare libri cinque (Pet knjiga o umijeću ratovanja) iz 1608. godine koje se čuva u NSK, izdavač Pietro Maria Marchetti, posvetio je Girolamu Martinengu, kondotijeru iz Brescie u službi Mletačke republike, čiji je djed bio svojevremeno kapetanom Padove, Verone, Zadra i Kandije, dakle ključnih gradova mletačkih posjeda, a unuk je četovao u službi firentinskog vojvode Ferdinanda a potom i Habsburgovaca 1603. godine u Mađarskoj. Članovi su iste obitelji bili pokrovitelji i samog Catanea, kojeg su potakli, kako to piše u svom obraćanju čitateljima, na objavljivanje njegova skromnog traktata. Dell'arte militare podijeljena

F. de Marchi, Della architettura militare..., 1599.

je u pet knjiga, od kojih se prve dvije bave u strožem smislu fortifikacijama, polazeći od proračuna potrebnih za oblikovanje bastiona, preko načina njihove obrane te napada do oblikovanja privremenih bivaka, dok posljednje tri objašnjavaju različite vojne taktike i pokrete trupa.

Rimski inženjer Pietro Sardi autor je jedne od najpoznatijih knjiga o fortifikacijama, *Corona Imperiale della Architettura militare* (Venecija, 1618.), koja je već 1623. godine prevedena na njemački jezik, a slijedilo je nekoliko njemačkih edicija. Nekoliko je godina kasnije, Sardi izdao kratki spis o neophodnosti i korisnosti vojne arhitekture, *Discorso sopra la necessità, et utilità dell'architettura militare*, koji je Nikola Zrinski nabavio za svoju biblioteku. Sardijska namjera bila je pokazati plemenitost umijeća gradnje zidina dajući joj neku vrst teorijske podloge kroz vlastita promišljanja i primjere iz antičke literature. Ovakva se moralno-filozofsko-filološka rasprava vjerojatno svidjela vojskovođi-pjesniku kakav je bio Zrinski, te je moguće da je knjigu u ruke uzimao i više puta tijekom godina, na što bi ukazivao stariji ex-libris ispod kojeg je Nikolinom rukom dopisan novi motto.

Luksuzno opremljeni traktat vojnog inženjera sa sjevera Italije, Francesca Tensinija (Crema, 1579. – 1638.), opremljen je izuzetno lijepim i neuobičajeno slobodnim grafikama Odoarda Fialettija, kojima se traktat udaljava od tipičnih knjiga o vojnoj problematici svog vremena. Nacionalna i sveučilišna knjižnica

posjeduje drugo izdanje ovog traktata iz 1630., izašlo četiri godine nakon prvog, a knjiga je doživjela još dvije edicije tijekom 17. stoljeća, i u nešto skromnijem, quarto formatu.

U biblioteci Zriniani zastupljena su četiri autora vojnih traktata iz sjeverne Europe, dva su izdanja traktata Daniela Specklina, te po jedno A. Freytaga, M. Dögena i A. Cellariususa.

Daniel Specklin (Speckle) (Strasbourg, 1536. - 1589.) prvu je poduku u crtanju stekao u očevoj svilarskoj radionici. No tijekom brojnih putovanja srednjom i sjevernom Europom, po Ugarskoj, Njemačkoj, Austriji, Danskoj i Nizozemskoj, u razdoblju intenzivne gradnje utvrda njegov se interes usmjerava arhitekturi fortifikacija. Nakon povratka u Strasbourg bavi se kartografijom, izrađuje karte Elzasa od 1573.-76., a započeo je i *Straßburger Chronik*, arhitektonsku povijest grada, koja je ostala nedovršena. Od 1577. glavni je graditelj Strasbourg. Traktat *Architectura von Vestungen* objavljen je 1589., te ponovno tiskan 1599., 1608., a zadnje izdanje je iz 1736. U Zriniani je primjerak prvog izdanja te drugog izdanja iz 1608. Tiskao ga je L. Zetzner, a ilustracije je izradio M. Greuther. U drugome izdanju je i portret Specklina, autora Tr. De Brya.

Specklinov traktat jedan je od najvažnijih u arhitekturi srednjoeuropskog prostora. Kako sam ističe u predgovoru prvog izdanja, donosi opise i crteže primjera utvrda koje pozna, koje je vidio tijekom putovanja, ali i primjere iz vlastite prakse te prakse drugih graditelja. Naglašava praktično iskustvo, a ne samo teoretska znanja. U tom razdoblju, drugoj polovici 16. st., nastaju ključne promjene u razvoju fortifikacija. Tada se posebno u nizozemskoj arhitekturi 80-godišnjeg rata sa Španjolcima, 1568.-1648., razvija novi tip poligonalnih istaknutih građevina ispred utvrde, *Bollwerka*, za koje se kasnije uvriježio francuski termin, *bastion*, a upotrebljavat će se sve do 19. stoljeća. Specklin je imao važnu ulogu u razvoju novog oblika utvrde, prilagođenog novim tehnikama ratovanja i novim vrstama vatrenog oružja, a posebno u njihovoj sistematizaciji i prikazivanju te posredovanju kroz traktat.

Ističe da je prvi njemački *Festungsbaumeister*, s iskustvom gradnje „in vielen Enden, auch in Hungaren wider den Türken manich Vestungen hat helfen berathschlagen und aufbauwen“. Uz novi tip utvrde koju donosi, ovaj traktat otvara i važno pitanje pisanja traktata na njemačkom jeziku, koje Specklin jasno ističe u uvodu prvog izdanja. U stoljeću reformacije i procvata tiskanja

knjiga na njemačkom, Specklin u posveti knezu od Braunschweiga i Lüneburga ističe da piše na jeziku koji on može razumjeti! „... auff gut Teutsch (welchs sie dann wol verstehn)...“

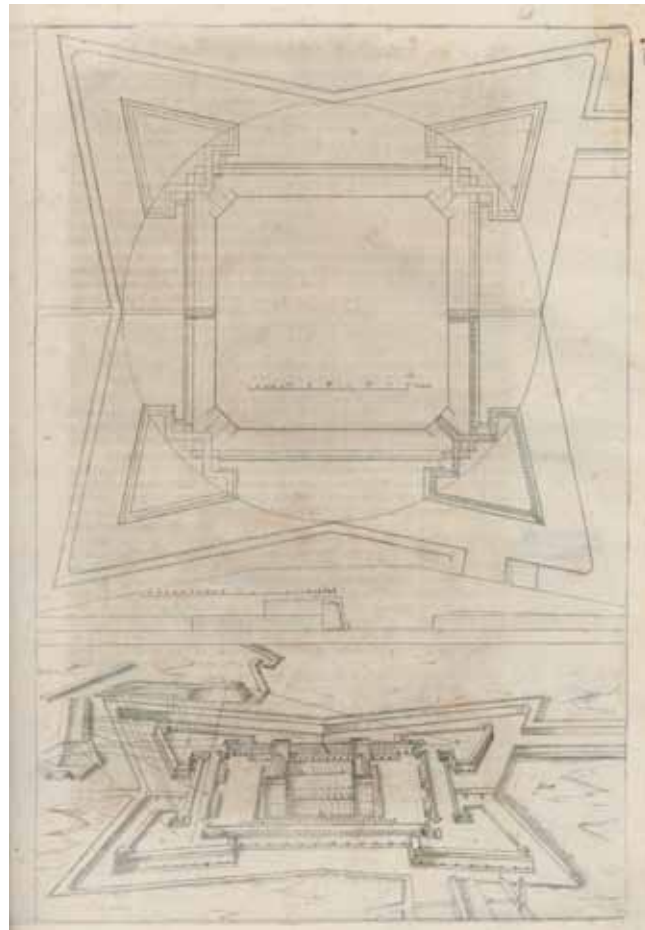
Otvora i pitanje angažiranja i međusobne konkurencije domaćih i stranih (talijanskih) graditelja, kako je spomenuto, ističe da njemački graditelji nisu ništa slabiji od talijanskih, koji se smatraju znatno kvalitetnijima. Domaći graditelji su i upoznati s novim rješenjima koja odgovaraju suvremenim potrebama, talijanski graditelji pak, imaju velike knjige, ali ne i praksu gradnje novih tipova utvrda. Specklin upozorava na dvije različite arhitektonske tradicije, snažnije oslanjanje na teoriju u talijanskoj, i sjevernjačku, više utemeljenu na praksi. U drugom izdanju ne spominju se ta pitanja, nego u znatno kraćem uvodu ističe posvetu kršćanskom vladaru koji se bori protiv neprijatelja.

Traktat se sastoji od tri knjige. Nakon predgovora čitatelju, prva knjiga je koncipirana kao teoretski uvod, u kojemu se kreće od „osnova“, korištenja pribora, uputa za projektiranje. Donosi različite primjere utvrda na uzvišenjima, brdima, rijekama, obalama. Naglašava aktualnost rješenja, koja odgovaraju suvremenim zahtjevima. Detaljni opisi popraćeni su podacima koja omogućuju primjenu tih modela gradnje, od izmjera, temelja, opisa i pravila projektiranja vodenih opkopa, rasporeda unutar utvrde (innere Wohnungen)... Brojne ilustracije - prvo izdanje ima 40 listova i 23 skice, u drugom izdanju 44 lista i 28 skice – kao i u drugim traktatima nastavljaju vitruvijanska pravila prikaza arhitekture, tlocrt *Iconographia*, presjek *Ortographia* i perspektivni crtež *Scaenographia*. Donosi pregled različitih rješenja u europski zemljama, mjere utvrda iz Strasbourga, Bavarske, Nürnberga, Beča, Pariza i Innsbrucka. Posebno je važno detaljno prikazivanje poligonalnog bastiona *Bollwerka* u 10 poglavlju, gdje donosi crtež četverostrane utvrde s poligonalnim bastionima na uglovima, (ilustracija br. 3., str. 17) koji će se tijekom 17. i 18. st. graditi i kod nas (Novi Zrin, Slavonski Brod, dvorac Bilje). Uz pravilne četverostrane i šestorostrane, donosi i opise i crteže nepravilnih, peterostranih utvrda. Na kraju su upute o pravilima napada i obrane, s opisima bitki, prikazi drvenih dijelova za ojačavanje, palisada te prikazi oruđa i oružja. Drugi dio donosi prikaze i opise utvrda na uzvisinama, brdima, uz rijeke, jezera, luke, dakle utvrde nepravilnih oblika. Posebno se ističu kvalitetni crteži utvrda na uzvisinama i brdima, pomalo nadrealnog karaktera, a donosi i opis primjera, grada Valette na Malti.

Posebna vrijednost traktata je detaljirano prikazivanje različitih rješenja ovisno o krajoliku u kojemu se utvrde grade. Tako je Zrinskima zasigurno bilo korisno poglavlje o utverdama na vlažnim i močvarnim područjima (Von der Wässrigen und Mössigen Orten, Cap. 34, fol. 71) na kraju prve knjige, obzirom na karakteristike Međimurja i položaja utvrde Novi Zrin. Treća knjiga posvećena je oblikovanju ulaza, portala, mostova, *Bollwerka* i strategijama obrane ovisno o situaciji, popraćeno ilustracijama.

Drugo izdanje, koje je pripadalo Nikoli Zrinskom, naknadno je uvezano s rukopisnim bilješkama, *Des anderen thails der beschreibung von der FORTIFICATION*, u kojima će još biti riječi.

Nikola Zrinski je posjedovao i primjerak jednog od najpopularnijih vojnih traktata, *L'architecture militaire, ou la fortification nouvelle* Adama Freitacha

D. Specklin, Architectura von Vestungen, 1608.

(također i *Adammus Freitag* i *Adam Freytag*, u. Kėdainiai, 1650.) arhitekta rođenog u poljskome Torunu 1608. godine.³¹ Izdana u Leidenu 1635. godine, ova je publikacija, uz djelo S. Maroloisa *Fortification ou Architecture militaire tant offensive que defensive*, Den Hag, 1615., postala jedna od najčitanijih o vojnoj arhitekturi i doživjela je brojna kasnija izdanja. Freytag se inspirirao De Marchijevim traktatom, ali je tlocrte opremio trigonometrijskim proračunima, što im je dalo primjenjivost koja je nedostajala Talijanovim ilustracijama, te je razradio načine utvrđivanja u nizinskim predjelima. Sam Freitach je nakon službe kod poljskoga kralja Vladislava Sigismunda otišao u Nizozemsku, gdje je u Leidenu studirao medicinu i filozofiju, te je postao profesor matematike u Kėdainiai. Autor je i astronomskog proračuna za 1635. godinu na poljskome jeziku, *Prognosticon astrologicum abo rozsadekgwiazd niebieskich na rok panski* (1635).

Sljedeća dva traktata srodno su koncipirana, nakon uvoda je prvi dio posvećen pravilnim utvrdama, zatim su obrađene one nepravilnog oblika, a na kraju strategije obrane. Autor prvog traktata je Matthias Dögen (Margraviate, danas Drawsko 1605./06.-Berlin, 1672.), matematičar porijeklom iz Brandenburga, koji se školovao u Leidenu na Duytsche Mathematique, gdje usvaja znanja matematike, vojnog graditeljstva i kartografije. U službi je Ujedinjenih provincija, odnosno Nizozemske, blizak sa Frederikom od Nassaua, ali ostaje i u službi brandenburškog kneza izbornika Georga Williama I od Hohenzollerna, kojemu redovito šalje izvještaje. Kao savjenik sudjeluje u izgradnji fortifikacija oko Berlina, koje vodi arhitekt J. G. Memhardt (Linz, 1607.-Berlin, 1678).

Djelo Matthiasa Dögena na latinskom jeziku, *Architectura militaris moderna* jedan je od najznačajnijih traktata 17. stoljeća, u kojem se odražavaju suvremene vojne strategije. Objavio ga je tiskar Elzevier 1647. godine, i primjerak tog izdanja nalazi se u Zriniani. Zahvaljujući prijevodima pojmova u bilješkama na dnu stranice na njemački i francuski, imao je veliki utjecaj. Kao i u drugim vojnim traktatima tog razdoblja, u prvom dijelu su obrađene moderne utvrde pravilnog oblika, u drugom dijelu utvrde nepravilnog oblika a treći je dio posvećen obrani. U tradiciji matematičke škole u Leidenu, u traktatu je naglasak na matematičkoj osnovi arhitekture i projektiranja, na pravilnim proporcijama i mjerama. Kroz tekst i ilustracije detaljno su korak po korak prikazani matematički izračuni, dijagrami te postupci konstruiranja utvrde, popraćeni tablicama

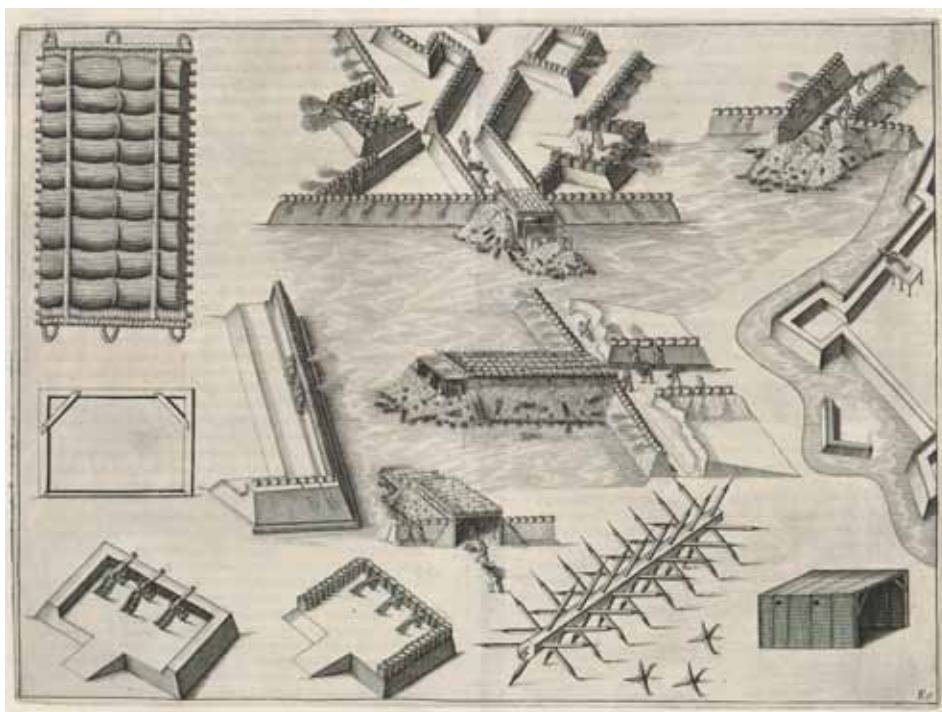
³¹ T. D. Nowak (1998.)

u kojima su iskazane sve mjere. Koncipiran kao priručnik inženjerima manje vrsnima u matematici ili arhitektima s manje iskustva, Dögen pokušava učiniti računanje razumljivijim i pristupačnijim. Donosi veći broj ilustracija u vitruvijanskoj tradiciji *Iconographie* (tlocrt), *Ortographiu* (presjek) i crtež u perspektivi, *Scaenographiu*. Iako se oslanja na matematiku i pravila Vitruvijeve arhitekture, ističe i da je iskustvo i poznavanje terena preduvjeti za obranu utvrde, spašava vrijeme i živote.

U traktatu je veliki broj opisa i komentara suvremenih utvrda, ukupno 41, s usporednim mjerama u pojedinim zemljama. Uz najveći broj primjera iz Ujedinjenih provincija (Amsterdam, Breda i Ostend) i Porajnja, te prikaza povijesti utvrda antičkih primjera (citati iz Plinija), navodi principa gradnje utvrda koje koriste Turci Osmanlije, te druge primjere europskih utvrda, posebno francuskih (Le Havre). Ističe da je u suvremenom ratovanju od presudne važnosti u obrani ili napadu mogućnost kontroliranja trajanja opsade što potkrijepljuje iskustvima 30-godišnjeg rata. U drugom dijelu donosi brojne ilustracije utvrda nepravilnih oblika, uz nizozemske tu su i primjeri iz Brandenburga (Stralsund, Deventer, Coevorden, Phillipsburg, Zwolle, Geneva, Hamburg, Orange, Le Havre, Groningen, Wolfenbüttel, Spandau). U zadnjem dijelu piše o napadu i obrani, koristeći primjere iz povijesti kao i suvremene (Maastricht, 1632.). Na kraju su dijelovi (nedovršenog?) traktata, od str. 415. *Areotectonice Moderna sive Architecturae Militaris, Pars Oppugnatoria & Repugnatoria*.

Traktat M. Dögena zasigurno je imao posebnu važnost u zbrci Zrinskih, na što ukazuje i ex libris grofa Nikole Zrinskog iz 1646, s natpisima koji su bili i na novoj utvrđi Novi Zrin. Uz teoretsku razradu pravila gradnje i projektiranja utvrda, donosi i razvoj suvremenih oblika utvrda u sjevernoj Europi, koje su Zrinski primjenjivali i u gradnji vlastitih utvrda u Međimurju. Traktat je posebno zanimljiv jer donosi i primjere utvrda u Hrvatskoj, tako se Petrinja spominje na str. 392, u kontekstu opasnosti od baruta skladištenog u tornju. U (nedovršenom?) dijelu o obrani, u kojem posebna pažnja posvećena dugogodišnjoj opsadi Brede, ključna za rat sa Španjolcima i novi način gradnje utvrde, veći dio teksta posvećen je junačkoj legendarnoj obrani Sigeta grofa Nikole Šubića Zrinskog, pretka vlasnika knjige, zbog čega je zasigurno ovaj traktat zauzimao posebno mjesto u zbirci. Obrana Sigeta spominje se na str. 366-367, a detaljnije razrađuje u trećem dijelu, str. 467-470. Prikazan je kao primjer

junačke obrane na koju se zapovjednici opkoljenih utvrda trebaju ugledati, malobrojna i iscrpljena posada branila je utvrdu, zadesio ih je i požar i zaraza, a Nikola Šubić Zrinski vlastitim primjerom, molitvom i pripremom na junačku smrt, bodrio je i vodio posadu.³² Možemo pretpostaviti da je Nikoli Zrinskom taj traktat upravo zbog ovog dijela knjige bio posebno važan i dragocjen, inspiracija i za njegove borbe protiv istog neprijatelja.

M. Dögen, *Architectura militaris moderna*, 1647.

Nizozemsko-njemački matematičar i astronom, kartograf i traktatist Andreas Cellarius (Neuhausen, oko 1596.-Hoorn, 1665.) autor je traktata *Architectura Militaris, oder Gründtliche Underweisung der heuttiges tages so wohl in Niderlandt als andern örtern gebräuchlichen Fortification oder Vestungsbau*. To njegovo najranije poznato publicirano djelo objavio je 1645. amsterdamski

³² str. 366, 367- Serini Comitiss
Sigheti propugnatoris virtus
laudata.
str. 392 - Petrinia Croatia
Castelli periculum ob turrim
pyrii pulveris custodem a
proditoribus per cuniculos
dispellendam.
str. 467-470.
467 Quanam a Praefectis
urbium requirantur officia
Fortitudinem Serinii Comitiss
imitari debere Gubernatores
urbis obsessarum
Incredibilis apparatus Turcarum
ad Zighetu Hungariae
expugnandum
468 Suburbii, urbisque
Sigetana jactura; ob praesidii
defatigationem & paucitatem
Solimani mors; acerba ob
dilatam expugnationem obsessa
urbis
469 Incendium fortuitum, sola
atque ultima pestis Zigethi
oppugnati
Fortissimi Serinii mascula
oratio, milites suos ad
mortem pulcherimam strenu
accipiendam adhortantis
470 Militum in extrema
necessitate alacritus
Serinii suprema constantia &
mors gloriosissima

tiskar J. Janssonius, a drugo neizmijenjeno izdanje je iz 1656., čiji je primjerak u Zriniani. U traktatu, jedinom njegovom djelu posvećenom fortifikacijama, naglasak je na primjeni matematike u planiranju zidina i utvrda.

Cellarius je porijeklom iz njemačkog Porajnja, školovao se u Heidelbergu, vjerojatno je boravio u Poljskoj. Od 1625. je u Amsterdamu, zatim od 1630. ravnatelj škole u Den Haagu te u Hoornu. Autor je putopisa odnosno opisa Poljske Regni Poloniae, Magnique ducatus Lituaniae: Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum: Novissima descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas & delinitionem hujus Regni Geographicam oculis sujiciens. 1652. u Amsterdamu objavio kod G. J. Valckenier, objavljenog i na nizozemskom 1660. Najpoznatije mu je djelo bogato ilustrirana *Harmonia Macrocosmica*, poznata i kao „Cellarius-Atlas“, iz 1660. Ilustrirani je to prikaz teorija Ptolomeja, Kopernika, s kartama svemira i lunarnim dijagramima. Zbog značajnog doprinosa astronomiji, po njemu je nazvan manji planet 12618 Cellarius.

Traktat *Architectura Militaris* sastoji se od četiri knjige. Konceptijom je srodan prethodno obrađenima: u uvodu je razrađena terminologija, u prvoj knjizi su prikazane utvrde pravilnog oblika, s preciznim uputama i mjerama pojedinih dijelova iskazanim u tablici. U drugoj knjizi je izražen praktični karakter uputa kako projektirati utvrde, a u trećoj su obrađene utvrde nepravilnog oblika, na uzvisinama i na vodi. Četvrta knjiga razrađuje strategije vođenja rata, s pravilima napada i obrane (Von der Praxi Offensiva und Defensiva), te vrstama streljiva (von den petarden, granaten, handgranaten... str 308) zatim o napadu, taktikama povlačenja, kako ljude izvlačiti iz utvrde, o rovovima, drvenim palisadama i zemljanim nasipima. Ilustracije su načinjene u vitruvijanskoj tradiciji, donosi usporedne *Iconographie* (tlocrte), *Ortographia* (presjeke) i *Scenographie* (crteže u perspektivi) *Germanice, Belgice, Gallice, Latine*. U odnosu na prethodne traktate, veća je pažnja posvećena matematičkim zakonitostima, a detaljni prikazi i mjere prate primjere bastiona, te primjere proširenja starih gradskih jezgri. Detaljno je prikazana Ženeva (Das Fort oder das Castel zu Genep, Le Fort ou Chasteau de Genep).

U Francuskoj će traktati o vojnoj arhitekturi svoj procvat doživjeti početkom 17. stoljeća, da bi u 18. stoljeću postala vodeća nacija na ovome polju, što je vidljivo i iz preuzimanja francuskih termina za dijelove utvrde u brojnim

europskim jezicima, pa tako i u hrvatskom. Nikola Zrinski posjedovao je nje- mačke prijevode dva najpoznatija i najutjecajnija francuska traktatista svog vremena, Jeana Errarda de Bar-le-Duca i Jacquesa Perreta.³³

“Père de la fortification française», Jean Errard, rođen u mjestu Bar-le-Duc u francuskoj pokrajini Lorraine, nakon prelaska na protestantizam studirao je u Heidelbergu, te je 1580. godine ušao u službu Karla III od Lorraine, pod čijim pokroviteljstvom izdaje i prvu knjigu, *Premier livre des instruments mathématiques* (Nancy, 1584.).³⁴ Za kralja Henrija IV potom projektira fortifikacije u Pi- kardiji i Île-de-Franceu te 1594. piše djelo, izdano 1600. godine, *la Fortification réduite en art et démontrée* o projektiranju utvrda. Errard se u velikoj mjeri inspirirao talijanskim iskustvima gradnje fortifikacija i prvi je koji u Francusku uvodi princip bastionskih utvrda u teoriji i u praksi. Struktura njegova trak- tata slična je onome Daniela Specklina, te u prvom dijelu pojašnjava osnovne pojmove utvrđivanja, u drugome konstrukcije pravilnih poligona, zatim ne- pravilnih, da bi u završnom, četvrtom dijelu knjige, razmatrao utvrde čije je oblik uvjetovan konfiguracijom terena. Sustav velikih bastiona koji predlaže, sa strijelcima duž fasa i artiljerijom na flankama, inspirirat ce Vaubana, vojnog inženjera čiji će složene fortifikacije s ravelinima, vanjskim tvrđavnim elemen- tima koje štiti kurtinu, izmijeniti lice Europe 17. stoljeća.

Knjiga Jacquesa Perreta (Chambéry, o. 1540. – Pariz, o. 1619.) uvezana u isti svezak s Errardovom, zapravo je zbirka tlocrta i perspektivnih prikaza gradova i arhitekture, bez teksta.³⁵ Izvorna, francuska edicija tiskana je 1601. godine, dakle tek godinu dana nakon Errardove najvažnije knjige. Obrazovan kod je- zuita u rodnome gradu, Perret je potom otišao u Pariz i prešao na protestanti- zam, te je pod zaštitom Catherine de Parthenaya i njenog sina vojvode od Ro- hana objavio svoju knjigu, koja ubrzo doživljava još četiri izdanja (1601., 1602., 1613. i 1620.). Zrinski je kupio njemačko izdanje iz 1613. braće de Bry, koje je tiskao Hieronymus Galler u Oppenheimu. Djelo donosi rješenja za tri osnov- na tipa arhitekture: idealne utvrđene gradove i citadele, sakralnu arhitekturu i stambenu arhitekturu. Utvrde koje predlaže variraju od pentagonalnih do onih s dvadeset i tri bastiona, a ilustrira ih tlocrtima i perspektivnim prikazi- ma, s tipiziranom arhitekturom koja se ponavlja: ugaoni paviljoni, kuće u nizu, arkade. Perret se pritom inspirira idealnim gradovima talijanskih traktatista i citadelama u Milanu i Torinu te urbanim intervencijama u Parizu Henrija IV.

³³ Y. Bruand (1988.)

³⁴ H.-W. Kruft (2007.), Y. Bruand (1988.), str. 478 - 479.

³⁵ É. d’Orgeix (2006.), Y. Bruand (1988.), str. 478.

Drugi je dio traktata posvećen hugenotskim crkvama, a imajući u vidu da je objavljen vrlo kratko nakon Nantskog edikta, gotovo da se može smatrati svojevrsnim manifestom. Crkve su, jednako sistematično kao i fortifikacije, prikazane u tri veličine te popraćene kratkim pojašnjenjima. Posljednji dio posvećen je kućama, od najmanjih do dvoraca i kraljevskih paviljona. Zanimljivo je rješenje kuća s različitim socijalnim slojevima raspoređenim po vertikali, preuzeto iz nizozemskih, hanzeatskih ili engleskih primjera, dakle pretežno protestantskih područja, i slično rješenjima o kojim je razmišljao Sebastiano Serlio ali i francuski traktatist 16. stoljeća, Jacques Androuet de Cerceau. Perretov je traktat spoj vojnog i civilnog spisa koji ima i određenu religiozno-političku poruku, koja sigurno nije izmakla mudrome političaru osjetljivom na vjerska pitanja kao što je bio Nikola Zrinski.

(VALLE, Battista della): Vallo: libro pertinente a capitani per retener e fortificare una citt(a) con bastioni, con nuovi artificij di fuoco aggiunti, come nella tavola appare, et di diverse sorti polvere, et di espugnare una citt(a) con ponti, scale, argani, trombe, trenciere, artegliarie, cave, dare avisamenti senza messo allo amico, fare ordinanze, battaglioni et ponti di disfida, con le figure accomodatissime poste a luochi suoi, opera molto utile con la esperientia dell'arte militare. In Vinegia, per Giovanni Guarisco et compagni, 1558.) 8°, 71 pp. BZ 235
 Lit. Cathalogus 25, KENDE 232; FERENCZI 447., A Biblioteca 216.

Marchi, Francesco de; Della architettura militare...libri tre, nelli quali si descrivono li veri modi del fortificare, che si usa a'tempi moderni. Con un breve et utile trattato, nel quali si dimostrano li modi del fabricar l'artiglieria et la prattica di adoperarla, da quelli che hanno carico in essa. Opera novamente acta in luce. Appresso Comino Presegni, ad istanza di Gasparo dall'Oglio, Brescia, 1599. 2° magno, (134] ff., BZ 372
 Lit. Catalogus 1662 V.1; KENDE 133; FERENCZI 442. A Bibliotheca 192,

Cataneo, Girolamo, Dell'arte militare libri cinque, ne' quali si tratta il modo di fortificare, offendere, et diffendere una fortezza; et l'ordine come si debano fare gli alloggiamenti campali, et formare le battaglie; et nell'ultimo l'essamine de bombardieri, et di far fuochi arteficiati. Di Hieronimo Cataneo novarese. Libro primo. All'illustrissimo sig. Hieronimo Martinengo. In Brescia, appresso Pietro Maria Marchetti, 1608. 4°, 80 + 34 + 30 pp. BZ 27. Na stražnjaj korici iznutra: *Il magnifico sig. Marcho Ginami mer.*

Lit. Catalogus V.6, KENDE 151; FERENCZI 205, A Bibliotheca 197

Tensini, Francesco, La fortificazione guardia difesa et espugnazione delle fortezze sperimentata in diverse guerre del cavaliere Franc. co Tensini da Crema. In Venetia, appresso Antonio Bariletti et fratelli al Segno del Mondo, 1630. 2°, 2°, 83 + 83 + 128 ff. Naslovnica, grafika Filippo Sadeler; portret autora; grafike Odoarda Fialettija BZ 117 Ex-libris Nikole Zrinskoga 1646 s mottomo Nemo me

Lit. Catalogus V.2 KENDE 219; FERENCZI 240, A Bibliotheca 193

Sardi, Pietro: Discorso sopra la necessit(a), et utilit(a) dell'architettura militare di Pietro Sardi. Consecrato al serenissimo principe di Venetia. In Venetia, 1642, appresso Antonio Bariletti. 4°, 75 pp. B.Z. 173 Ex-libris Nikole Zrinskog iz 1646., dopisan kasniji motto.

Lit. Catalogus V.18; KENDE 194; FERENCZI 499. A Bibliotheca 209.

Specklin, Daniel, Architectura von Vestungen, wie die zu unsern Zeiten mögen erbawen werden/ an Stätten, Schlössern/ und Clussen/ zu Wasser/ Land/ Berg und Thal/ mit ihren Bollwercken/ Cavaliren/ Streichen/ Gräben und Lauffen/samt deren ganzen anhang/ und nutzbarkeit/ auch wie die Gegenwehr zu gebrauchen/was für Beschütz dahin gehörig/ unnd wie es geordnet/ und gebraucht werden soll/ alles aufs grund und deren Fundamenten. Sambt den Grund Rissen/Visierungen/und Auffzügen für Augen gestellt. Durch Daniel Speckle der Statt Straßburg bestellten Bawmeisters. Mit Röm.Key.May.Freyheit/ auff zehn Jar. Gedruckt zu Straßburg/bei Bernhart Jobin Im Jar M. D. LXXXIX. (1589.) M 10405-4° Potpis grafika naslovnica: Matheus Greuther ft. Na poleđini ilustracije 10 je potpis Generosus Dominus Benedictus Thury De Nagy Tur. Natpis na korica-ma: Thury Benedek, Generosus Dominus Dominus Benedictus Thury De Nagy Thur Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Dux supremus Papensis ad vice Comes Comitatu Vespreniensis Anno Millesimo sexcentesimo quinquagesimo, octavo mp. BZ 123 Lit. KENDE ZÁ 25; FERENCZI 251.A Bibliotheca 620

Specklin, Daniel: Architectura von Vestungen, wie die zu unsern Zeiten an Stätten, Schlössern und Claussen zu Wasser, Land, Berg und Thal mit ihren Bollwercken, Cavaliren, Streichen, Gräben und Läuften mögen erbawet. Auch wie solche zur Gegenwehr wider den Feindt samt dem hiezu gehörigen Geschütz, ordentlich und nützlich sollen gebraucht werden. Alles aus den Fundamenten, samt den Grund Rissen, Visierungen und Auffzügen für Augen gestellet. Durch Danielis Speckle, der Statt Straßburg Bawmeistern seligen. Jetz aber auffs new übersehen, mit Fleiß verbessert, auch vielen anderen Visierungen vermehret. Getruckt zu Straßburg, in Verlegung Lazari Zetzners Buchhandlers, im Jahr 1608. 2°, 110 ff. Rukopisni x-libris Francisci Listij BZ 8
Lit. Catalogus 3, KENDE 208; FERENCZI 410. A Bibliotheca 195

Cellarius, Andreas: Architectura militaris oder gründtliche Underweisung der heutiges Tages so wohl in Niederlandt als andern Örttern gebräuchlichen Fortification oder Vestungsbau. Auss den besten Authoribus zusammengetragen und in ein vollkommen Werck gebracht durch Andream Cellarium der mathematischen Kunst Liebhabern. Editio secunda. BZ 248
Lit.: Catalogus 3, KENDE 44; FERENCZI 270. A bibliotheca

Dögen, Matthias: Matthiae Dögen Dramburgiensis Marchici Architectura militaris moderna. Variis historiis, tam veteribus quam novis confirmata, et praecipuis totius Europae munimentis, ad exemplum adductis exornata. Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirum, anno 1647. 2°, 504 pp. BZ 131
 Lit. Catalogus 5, KENDE 61; FERENCZI 260. A Bibliotheca 196

Freytag, Adam: L'architecture militaire ou la fortification nouvelle, augmentée et enrichie de forteresses réguli(e)res, irréguli(e)res, et de dehors; le tout (a) la pratique moderne par Adam Fritach mathématicien. A Leide, chez les Elzeviers, 1635. 4° magno, 179 pp. + 185 tabb. BZ 265)
 Lit: KENDE 74; FERENCZI 262. Bibliotheca 470

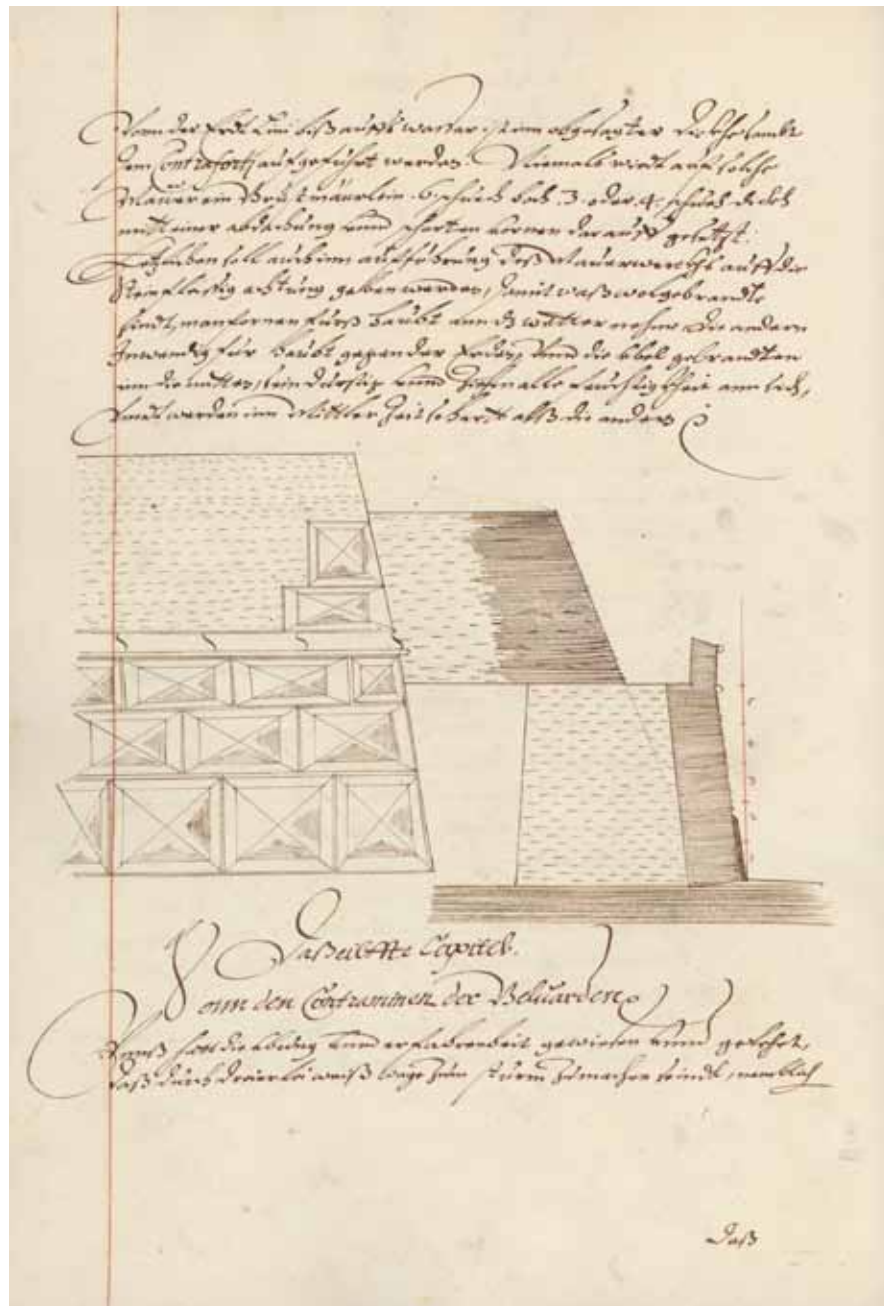

Errard de Bar-le-Duc, Jean: Fortificatio, das ist künstliche und wolgegründte Demonstration und Erweisung, wie und welcher Gestalt gute Festungen anzuordnen, und wieder den Feind, so sie mit Heerskrafft nach allem Vortheil möchte angreifen, zu verwehren und zu versichern, auff allerley Orten und Gelegenheiten, wie die mögen zu befestigen vorkommen, gerichtet. Durch J[ohan] Erard de Bar-le-Duc, Kön. May. in Franckreich Ingenieur, welcher alles, wie er es in den langwehrenden Kriegen selbst erfahren in Frantzösischer Sprach beschrieben, jetzt aber gemeinem Nutzen und unserem Vatterlandt zu gut in Hochteutscher Sprach an Tag geben, und mit schönen Kupfferstücken gezieret, durch Weilandt Dietrichs de Bry hinterlassene Wittib und zween Söhne. Getruckt zu Franckfurt am Mayn, bey Wolfgang Richtern, in Jahr 1604. 2°, 71 pp. + 38 tabb. BZ 13
 Lit. Catalogus V.30, KENDE 146; FERENCZI 247., a Biblioteca 222

Peret, Jacques: Architectura et Perspectiva. Etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser und Häuser, wie die auff's stärckeste, zierlichste und bequemste können gebawet oder auffgerichtet werden. Erstlich von einem Saphoischen vom Adel, Jacob Perret, in Französischer Sprach zu Paris in Druck verfertigt. Jetzo aber Teutscher Nation zu gut verteutschet, mit schönen Kupfferstücken gezieret und an Tag gegeben und verlegt, durch Johan-Theodor de Bry. Gedruckt zu Oppenheim, bey Hieronymo Gallern, 1613. 2°, 32 tabb. BZ 13
 Lit. Catalogus V.30, KENDE 146; FERENCZI 247., a Biblioteca 222

Crtež iz rukopisa Des anderen thails der beschreibung von der FORTIFICATION

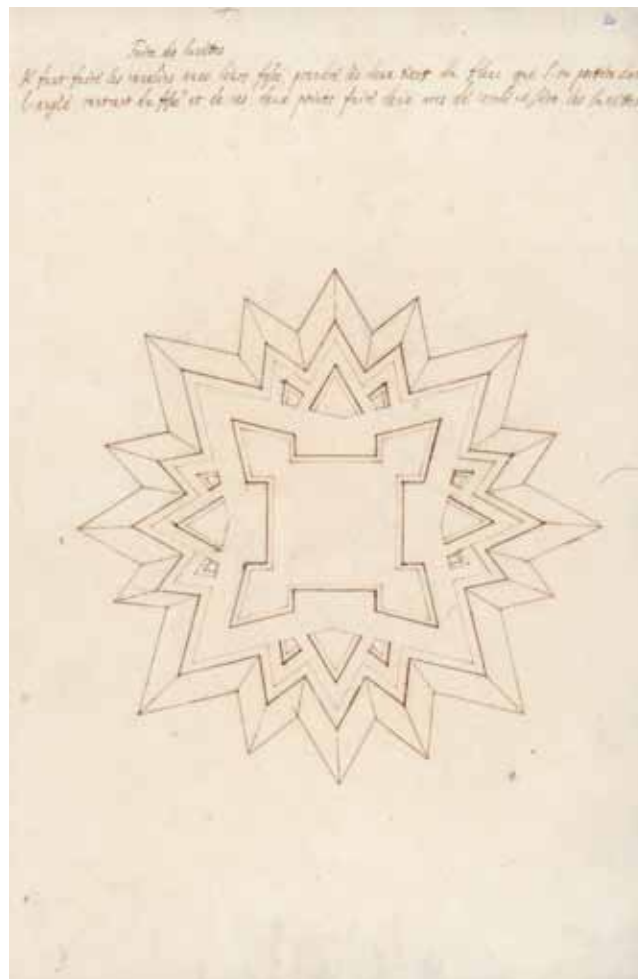
Arhitektonsko obrazovanje viteza-vojskovođe

Arhitektura u razdoblju renesanse a posebno baroka je umjetnički medij u kojemu se u najboljoj mjeri ostvaruje želja za reprezentacijom moći i ugleda, te ima garanciju dugog trajanja. Stoga je arhitektonska naobrazba obvezni sastavni dio školovanja najviših slojeva plemstva. Posebno se velika važnost u 17. st. posvećuje arhitekturi utvrda, vjerojatno u manjoj mjeri zbog stvarnih potreba, jer tada već obrana država prelazi u nadležnost središnje vlasti, a vjerojatno više zbog veze s matematikom i geometrijom, te vojničkim vještinama koje mora posjedovati svaki plemić, na čemu počiva njegov ugled i autoritet. Posebna važnost pridavala se geometriji; Voltaire je 17. stoljeće držao stoljećem te discipline, čije je poznavanje bilo nužno svakome plemiću.³⁶ Podučavanje pravila planiranja i proporcioniranja utvrda baziralo se upravo na znanju geometrije. Najbolje to ilustriraju bilješke privezane uz traktat D. Specklina koji je posjedovao Nikola Zrinski, te udžbenici i bilježnice Ignaca Hayeka z Vlašime i Adama Zrinskog. Kako je već istaknuto, grofovi Zrinski za razliku od suvremenika u drugim europskim zemljama, nisu se bavili fortifikacijama samo kao temom aristokratske naobrazbe, nego i zbog neposredne potrebe obrane vlastitih posjeda i života na granici s neprijateljem.

Des anderen thails der beschreibung von der FORTIFICATION, bilješke na njemačkom jeziku uvezane uz Specklinov traktat koji se citira u katalogu iz 1662., i vjerojatno je pripadao Nikoli, dragocjen su suvremeni izvor. Obostrano ispisanih listova s umetnutim crtežima je čak 57 i, iako je rukopis teško čitljiv, daju nam uvid u način na koji su se usvajali sadržaji vezani u teoriju pravilne gradnje utvrda. U prvom dijelu koje ima 24 poglavlja naglasak je na usvajanju pravila, objašnjavanju dijelova utvrda i terminologiji, a posebna pažnja posvećena je novim dijelovima utvrda, Bollwerku, s crtežima i opisima, te kazamatima i contrafortessama. Zatim slijede razrađena pravila projektiranja i mjerenja, primjerice udaljenosti zida, prsobrana i vodenog opkopa (poglavlje 12, *Vonn der messen des wegs zwischen der mauerer, brustwerh und beim fluß des wasserß*), projektiranja natkrivenih hodnika, ulaza, mostova; zatim upute kako raščlaniti unutrašnjost utvrde i oblikovanja, otvorenih prostora i sadržaja (wohnungen). Bilješke drugog dijela, ukupno 36 poglavlja, slijede nastavu matematike i geometrije, savladavanje i usvajanje znanja i vještina crtanja, proporcija i računa te upute kako koristiti pomagala. Uz geometrijske zadatke i matematičke izračune sa strana su na marginama brojčano rješavani zadaci. Objasnjava se korištenje mjernog instrumenta, zatim *Regula DE TRI* (lat. regula de tribus, hrv. pravilo trojno), izračun proporcionalnih linija, me-

³⁶ Usp. G.Heiss (2001.), str. 101 i d. Geometrija je odražavala red, odnosno strogo hijerarhijsko uređenje, a ujesno se primjenom geometrije u planiranju i stogom poštivanju simetrije ta hijerarhija održavala.

đusobnog odnosa tijela, povećavanje i smanjivanje proporcija, izmjere rovova, mjerenje udaljenosti u krajoliku, npr. udaljenost od 150 koraka (poglavlje 34). Vjerojatno se radi o bilješkama s predavanja popraćenima crtežima ili objašnjenjima koja prate neki udžbenik/traktat. Na kraju je dodan neuvezani crtež manjeg formata, koji prikazuje četverokrילnu građevinu s kulama na uglovima u perspektivi, prednje dvoetažno krilo s ulazom, nacrt bočnih pročelja a u sredini je u manjem mjerilu elevacija. Specklinova knjiga ima rukopisni ex libris Franje Listija, te je moguće da je i ovaj privez stigao iz te velikaške obitelji kao i brojne druge knjige Nikole Zrinskog.

Crtež iz bilježnice A. Zrinskog

Već je na Sveučilištu u Beču, gdje nalazimo u popisima između 1676. i 1679. godine, Nikolin sin Adam Zrinski savladavao vojnu geometriju.³⁷ U Zriniani je naime sačuvan njegov udžbenik iz ovog predmeta autora Josepha Gallicusa, izdan u Münchenu 1676., kojeg je godine mladi grof *a Zrinio* dobio s rođendanskom posvetom.³⁸ Nakon završetka studija i kratkog povratka u Čakovec, Adam se 1680. godine uputio na *Grand Tour* ili *Kavalierstour* i to ne prema Italiji poput svog oca i strica, već je krenuo putem svog bratića prema Flandriji i upisao se na Sveučilište u Leuvenu, a svoje doživljaje bilježio u putni dnevnik.³⁹ Na Grand Touru, današnjim rječnikom edukacijskom putovanju, mladi plemići su usvajali društvene vještine, jezike te znanja o drugim zemljama, o upravljanju i ustroju, koje nakon povratka primjenjuju na vlastitim posjedima. Kako je istaknuto, podučavanje matematike i geometrije imalo je važnu ulogu u obrazovanju plemića, a temeljilo se na primjeni u mjerenju i projektiranju fortifikacija, što se prakticira i na akademijama za plemiće, koje se otvaraju od druge polovice 17. st.⁴⁰

U Belgiji je Adam učio o fortifikacijama tri puta tjedno, ponedjeljkom, srijedom i petkom od 14 do 15 sati, kako stoji u njegovim sačuvanim bilježnicama koje nam pružaju jasan uvid u proces učenja mladoga plemića. Prva je bilježnica ona u koju je kratko zabilježio osnove geometrije, poznate mu još iz Beča, te je vrlo brzo prešao na konstrukciju pravilnih poligona i fortifikacija koje se na njima temelje, od jednostavnijih prema složenijim, s ugaonim bastionima i rogovima pred kurtinom, dakle na sjevernjački način, ali je iscrtao i nekoliko utvrda *all'italiana*, s ravnim kurtinama i bastionima sa zaobljenim ušima. Tema koja ga je sigurno zanimala, oblikovanje manjih vangradskih utvrda, također je obrađena, s tro- i četverokutnim primjerima. Potom je mladi Zrinski, koji za boravka u Leuvenu postaje i punoljetan, što znači da mu je vjerojatno oko 18 godina, uči kako konstruirati presjek, odnosno vitruvijanskim rječnikom rečeno *ortographiu* tvrđave, s izračunima nagiba parapeta kurtine i fasa, položaj glasijske itd. Listovi 36 do 46 ispunjeni su vježbama nacrtati fortifikacija nepravilnog tlocrta. Drugu će bilježnicu ispuniti sve složenijim nacrtima nepravilnih fortifikacija, uz varijaciju položaja: uz vodotokove, na više njih, uz more, kakve donose i onodobni traktati, npr. onaj Matthiasa Dögena. Jedini tekst u ovome svesku nalazi se na posljednjem, 40 listu, s uputama kako iscrtati šesterokraki zvjezdoliki lik.

Vrlo je slična i bilježnica Ignaca Hyneka Jankovskog z Vlašime, koji je pola stoljeća ranije na nepoznatome mjestu, no vjerojatno negdje na francuskom

³⁷ E.Laszowski (1937.), str. 83

³⁸ I. Kosić (2005 – 2007.), str. 30.

³⁹ E. Laszowski (1937.), str. 87

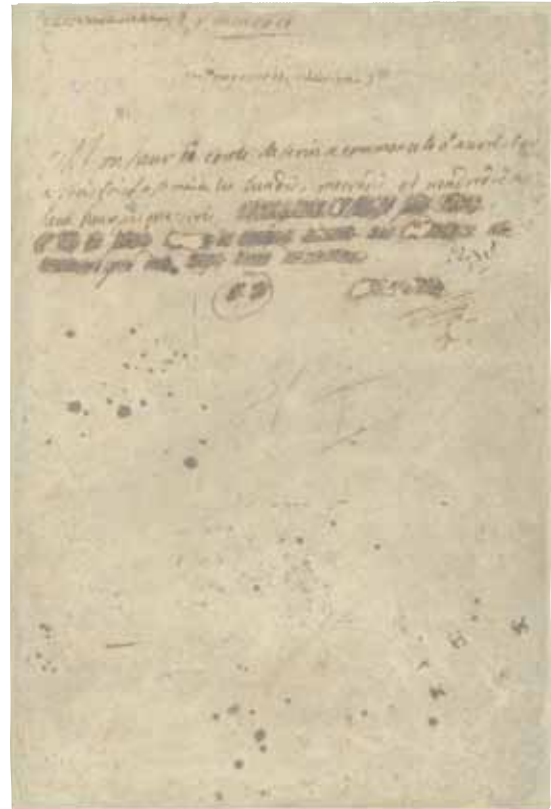
⁴⁰ W. Wagner (1980.), str. 60.

govornom području, također prolazio gradivo iz geometrije i oblikovanja utvrda. Njegova bilježnica, uvrštena u Zrinianu u Bitovu, pokazuje sadržaje srodne onima koje je učio Adam Zrinski: moravski je plemić nešto temeljitiji u dijelu o osnovama geometrije, koje čini se tek savladava, jer bilježi i zadatke i vježbe. Jankovski je također učio kako izmjeriti pristupačne i nepristupačne površine i visine te kako konstruirati pravilni i jajoliki oval. Drugi je dio bilježnice, nakon nekoliko praznih listova, gotovo jednak prethodno opisanim primjerima: učila se konstrukcija tlocrta fortifikacija od jednostavnih likova do poligona, da bi se zatim prešlo na presjek te konačno nepravilne fortifikacije.

Konačno, ovdje se po prvi put izlaže i bilježnica ispisana tekстом na francuskome jeziku i naslovljena *Geometrie et discipline du fortification*, koja nije dio zbirke Zriniane, već je u Zbirku rukopisa NSK došla kao dar Zemaljskog arhiva u Zagrebu. Može se pretpostaviti da potječe iz neke plemićke obitelji s naših područja, a vjerojatna je datacija, sudeći po tipu rukopisa, 18. stoljeće. Sadržajno je vrlo slična prethodno opisanim bilježnicama mladih plemića 17. stoljeća: započinje osnovnim pojmovima o geometriji, kutovima i formiranjem likova da bi se potom prešlo na načine projektiranja poligonalnih fortifikacija s bastionima te pojašnjenju Vaubanova sustava, te taktika napada i obrane utvrda. Bilježnica je ispisana uredno, krasopisom te se radi o kompendiju znanja potrebnih kakvome mladome plemiću, usporedivome s opisanim bilježnicama Jankovskog z Vlašime i Adama Zrinskog. Nepoznati je autor ostavljao bjeline između odlomaka i poglavlja predviđene za iscrtavanje ilustracija, koje je tek djelomično unio. Zabavna se intervencija dogodila u kasnijem vremenu, kada je bilježnica očito prestala biti ozbiljni medij za prenošenje vojnih vještina i znanja: u praznine predviđene za neizvedene crteže netko je uljepio izrezane kolorirane grafičke ilustracije iz kakvog almanaha ili knjige s galantnim scenama, likovima iz *commedie dell'arte*, psima i kineskim prizorima ukrašenim motivima *rocaillea* i drugih kasnobaroknih ornamenata, pretvorivši svezak o fortifikacijama u šareni pomalo ženski svijet.

Comes Adames a Zrinio – bilješke s predavanja o vojnoj arhitekturi

1681; papir; 3 sveska (1: 44x29,5 cm, 46 l; 2: 44x29,6 cm, 44l; pretežno anopistograf; 3: 35,2 x 23 cm, 47 l, anopistograf), lat. Kurziva s crtežima, pisale dvije ruke (prva I. 1-7, druga tj. A. Zrinski I. 8-46 t. 2 pisao A. Zrinski, t. 3 pisan rukom H. B. de Wlassima (?)); ukoričeno u sivi karton. Signatura R 3573: tri sveska

T. 1.

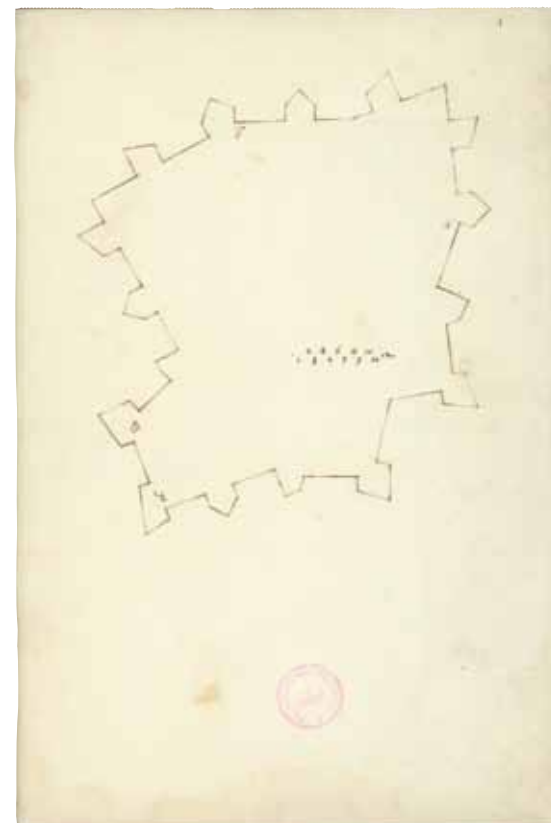
L. 1-2: Definitions. /Počinje:/ „ Le point est ce qui n'a aucune partie...“

L.3-4 De l'ortografie des plans. /Počinje:/ „L'ortographie des plans est cette partie de la fortification qui apprend...“

L. 5-7 Proportion et les mesure (!) des proiles. /Počinje:/ „Distance du rampart aux maison...“

L.8-46: /Zadaci s crtežima.Počinju:/ „D'un point sur une ligne lever une perpendiculaire...“

Zapisi: Na prednjoj korici recto: Monsieur le conte de Serin le 9e avril 1681. Ispod toga: Livre de regulier de tris livres 3 tt., a još niže: Monsieur le conte de Serin a commence le 9e autil 1681 a tris fois la semaine les lundis, mercredis (!) et uendredis a deux heurs (!) jusqua trois...ostalo prekríženo –nečitljivo. Na unutrašnjoj strani prednje korice rukopisni ekslibris: Comes Adamus a Zrinio.

T. 3

L. 4-7r: Definitions de la geometrie (s crtežima).

L7v-10: De propositions et probelmes (s crtežima).

l.11-16r: Ordre pour mesurer toutes sortes de superficies planes (s crtežima).

l.17-18: Forme pour faire un ovale et un oeuf.

l.22-36: /Crteži različitih utvrdenja s opisom./

l.28v: Table des dimentiones de la fortification reguliere suivant la calculation et methode du S. P. E. du Bois.

l.32v-33r: De la fortification irreguliere.

l.36v: Des approches.

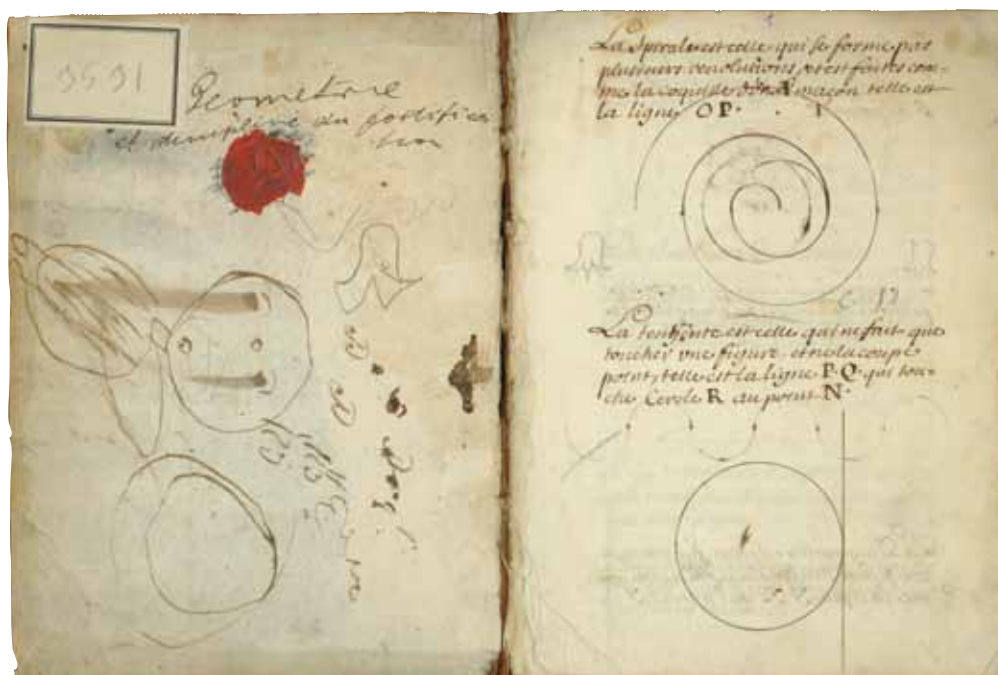
L1-3, 16v, 19-21, 37-47 prazni.

Zapisi: Na listu 3r potpis: H. B. de Wlassim.

Rukopisi potječu iz Biblioteke Adama Zrinskog.

Lit. Bibliotheca Zrinyana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Wien, 1893, str. 45, br. 8.

E. Lasowski: Adam grof Zrinski (Vjesnik kr. Državnog arkiva VII/1937, str. 79-101).

LA DISCIPLINE DE LA FORTIFICATION. Priručnik iz geometrije i fortifikacije.

18. st; papir; 22,5 x 16,5; 119 l; lat. kurziva, geom. crteži, u drugom dijelu knjige još brojen nalijepljene barokne slike u bojama s mitivima iz Kine; suvremeni uvez: kartonske korice i hrbat presvučeni tamnosmeđom kožom s ukrasima u zlatorezu. Na poledini prednje korice iz kasnijeg vremena natpis: Geometrie e discipline de fortification.

L. 1: /Precis de la geometrie./ Počinje: / „ La spirale est celle qui se forme par plusieurs revolutions et est faite comme la coquille...“

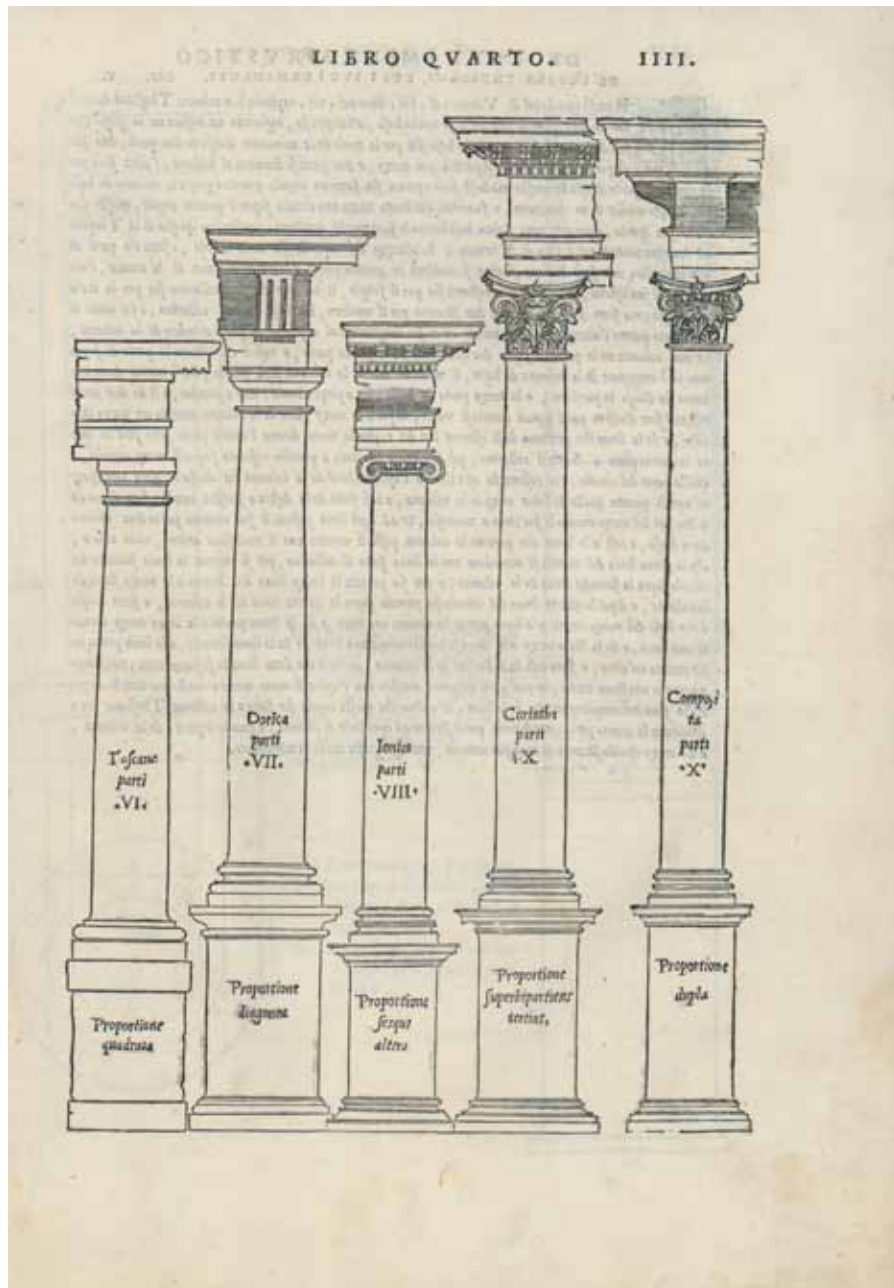
l. 27: /Završava:/ „ L'usage du rapporteur. ... Proposition cinquieme... tirez une ligne par les deux points qui sera parallele a la Donee.“

l.29: Fortification. /Počinje:/ „Definition de la fortification. Maniere d'attaquer les places...>...Le reste s'apprend mieux dans un siege que par aucun discours.“

Brojni listovi prazni, na nekima nalijepljene papirne slike u bojama.

Zapisi: Na poledini prednje korice pečat u crvenom vosku, neprepoznatljiv.

Dar Zem. Arkiva u Zagrebu. Signatura: R3531

S. Serlio, *Regole generali di architettura...*, 1544.

Utilitas, firmitas, venustas traktati o civilnoj arhitekturi

Traktati o civilnoj arhitekturi zastupljeni u zbirci Zrinana tri su najpoznatija i najutjecajnija naslova renesansne teorijske publicistike.⁴¹ Ignac Hyeck de Vlašime posjedovao je *Deset knjiga o arhitekturi* Marka Polija Vitruvija u talijanskome prijevodu i s komentarima akvilejskog patrijarha Danielea Barbara i ilustracijama Andree Palladija, te *Regole generali d'architettura*, odnosno IV. Knjigu sedmerosveščanog traktata Sebastiana Serlija. U knjižnici Nikole Zrinskog, kako pokazuje inventar iz 1662. godine, nalazile su se *Quattro libri d'architettura* vicentinskog arhitekta Andree Palladija (Padova 1508 - Vicenza 1580), i to u sekciji posvećenoj kućnoj ekonomiji (X. Domesticae Oeconomiae).

Vitruvijevih *Deset knjiga o arhitekturi* jedini je poznati antički spis o umijeću građenja, na kojem se temelji teorija kako vojne tako i civilne arhitekture od renesanse pa sve do 20. stoljeća.⁴² Tekst je podijeljen u deset poglavlja i polazi od osnovnih postavki, tj. zahtjeva koje arhitektura mora ispunjavati, a to su funkcionalnost, čvrstoća i ljepota (utilitas, firmitas et venustas) i to kroz koncepte reda, rasporeda, proporcije, simetrije, prikladnosti i razdiobe. U prvoj se knjizi također nabrajaju znanja neophodna arhitektu te razmatra gradogradnja, što je od velikog značaja za kasniju teoriju fortificiranja. Daljnja poglavlja bave se materijalima, zatim oblikovanjem hramova, javnih i privatnih građevina, unutarnjim uređenjem te vodovodima, osnovnim pojmovima geometrije i astronomije, satovima te bojnim spravama. Vitruvijev je traktat doživio brojna izdanja već od 15. stoljeća (Rim, oko 1486., Venecija, 1495., Firenca 1496.), da bi ga u 16. stoljeću filološki obradio i ilustrirao fra Giovanni Giocondo (Venecija, 1511.),⁴³ nakon čega je uslijedilo talijansko ilustrirano izdanje Cesarea Cesariana (Como, 1521.) i prijevodi na francuski i njemački jezik. Rad na tekstu nastavio je Guillaume Philandrier koji 1544. godine u Rimu objavljuje svoje latinske bilješke na Vitruvijev spis, rezultat diskusija u *Accademia della Virtù* pod vodstvom korčulanskog biskupa Claudia Tolomeija.⁴⁴ Izdanja Gioconda i Philandriera bila su važni izvori za mletačkog humanista Danielea Barbara, čiji je prijevod i komentare antičkog teksta, prvi put objavljene kod poznatog izdavača Francesca Marcolinija u Veneciji 1556., posjedovao Ignac Haynek z Vlašime. Namjera je Barbarova izdanja bila prijevodom učiniti *Deset knjiga*

⁴¹ O povijesti arhitektonske teorije vidi H.W. Kruft (2007.), dok o renesansnim traktatima usp. J.Guillaume (ur.), (1988.), V. Hart, P. Hicks (ur.), (1998.), A. A. Payne (1999.)

⁴² E. Forssman (1966.); J. Ackerman (1996.), L. Cellauro (2004.).

⁴³ U Hrvatskoj ga nalazimo u Znanstvenoj knjižnici Dubrovnik te u Valvasorovoj zbirci Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, v. V. Magić (2005.).

⁴⁴ F. Lemerle (1994.)

⁴⁵ U knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu čuva se primjerak Barbarova izdanja Vitruvija iz 1567. godine na kojem su jasno vidljivi tragovi korištenja posjedovala je i trogirski graditeljska obitelj Macanovića, vidi C. Fisković (1991), str. 266-267. Izdanje Barbarovog Vitruvija iz 1568. nalazi se u Valvasorovoj zbirci, Vidi V. Magić (2005.), dok je ono iz 1584. imao istarski povjesničar Pietro Stancovich, danas u Zavičajnom muzeju grada Rovinja vidi *Knjige tiskane...* (2001.), str. 24.

⁴⁶ O Sedam knjiga o arhitekturi i Sebastijanu Serliju usporedi V. Hart, P. Hicks (1996.), S. Frommel (2002.)

⁴⁷ Npr. jasno je to vidljivo na dekorativnim elementima palače Skočibuha u Dubrovniku i na gradskim vratima u Cresu. O palači Skočibuha vidi N. Grujić (1993. – 1993.), a o realizaciji creskih zidina i vrata u drugoj polovici 16. stoljeća L. Borić (2011.) Pojednostavljeni oblici kamina preuzeti iz ove knjige dio su i repertoara korčulanskih klesarskih radionica, kako to pokazuju stranice tzv. Korčulanske bilježnice iz tamošnje Opatske zbirke. C. Fisković (1991.).

⁴⁸ M. Carpo (2001.)

dostupnijim arhitektima koji nisu nužno znali latinski, dok se bilješkama željela zadržati visoka razina učenosti. Ovo je postignuto u suradnji s autorom ilustracija, vicentinskim arhitektom Andreom Palladijem,. Primjerak iz Zriniane izdanje je iz 1629. godine, zapravo pretisak mletačkog quarto izdanja iz 1584., osim što je izvorna Barbarova posveta kardinalu de Ferrare izdavač Alessandro de' Vecchi zamijenio posvetom splitskome nadbiskupu Sforzi Ponzoneu, bratu slikara Mateja Pončuna. Naslovnica je ponešto izmijenjena, s naslovom *Il Perfetto Vitruvio Con li commenti del Barbaro* te napomenom da se prodaje u Veneciji, u Libreria dell Gatta.⁴⁵

Sedam knjiga o arhitekturi bolonjskog arhitekta Sebastiana Serlia (Bologna, 1475. - Fontaineblau, 1554.) prvi je traktat čija je namjena prije svega bila praktična, u smislu putokaza za arhitekta i naručitelje.⁴⁶ Serlio je bio učenikom B. Peruzzijski u Rimu, gdje je upoznao Bramanteov i Rafaelov krug. Iza velike pljačke Rima 1527. godine otišao je u Veneciju i tamo publicirao IV. (1537.) i III. (1540.) knjigu svog budućeg sedmerosveščanog djela. IV. knjiga, *Regole generali di architettura*, bavi se klasičnim redovima, pri čemu preuzima neke Vitruvijeve postavke koje obogaćuje iskustvima suvremene rimske arhitekture, te donosi nekoliko vlastitih projekata pročelja palača, te je imala velikog utjecaja na arhitekturu širom Europe, pa tako i kod nas.⁴⁷ Na poziv kralja Francois I. preselio u Francusku, gdje je, uz rad na dvorcu Ancy-le-Franc, nastavio pisanje i narednih svezaka traktata, od kojih je za života izdao još I., II., V., VII. i *Libro straordinario delle porte*. Serlijev je traktat prvi koji usporedno prikazuje pet arhitektonskih redova (toskanski, dorski, jonski, korintski i kompozitni), što će snažno utjecati na kasniju teoriju i njihovu primjenu u oblikovanju pročelja i interijera. Promjena u pristupu knjizi očituje se i u značaju koji pridaje ilustracijama i oblikovanju pojedine stranice.⁴⁸

Vlasnik opisanih primjeraka Barbarova i Serlijeva traktata, Ignac Haynek Jan-kovski z Vlašime, bio je široko obrazovan plemić, savjetnik cara Ferdinanda III i autor prve češke knjige o liječenju konja, *Apotéka koňska* (1650.). Postoje podaci o tome da je bio aktivan naručitelj; 1638. godine dao je proširiti crkvu

bitovskog dvorca te je započeo gradnju palače s arkadnim dvorištem. Također je preoblikovao i ulaz u utvrdu te mu dodao novi most, a prigradio je tzv. Švedsku kapelu s vanjske strane oružarnice u spomen na švedsku opsadu dvorca u Tridesetogodišnjem ratu. Nakon velikih kasnijih pregradnji, posebice one koja je bitovski dvor gotovo u potpunosti preoblikovala u neogotičkom stilu, vrlo je teško odrediti je li se moravski plemić 17. stoljeća u komunikaciji s graditeljima poslužio modelima sa stranica traktata koje je posjedovao, no njegova sačuvana bilježnica s vježbama iz geometrije i fortifikacije ukazuje da je i sam posjedovao osnovna znanja o arhitekturi. Praški dvor, uz koji je bio vezan, u to je vrijeme njegovao arhitekturu pod jasnim utjecajem traktata Andree Palladija kroz ostvarenja arhitekata Paola della Stelle i Bonifacea Wolmutha,⁴⁹ dok je Serlijev traktat bio izuzetno popularan u Poljskoj,⁵⁰ te ne iznenađuje pojava upravo ovih autora u knjižnici učenog srednjoeuropskih plemića.⁵¹ Naime, upravo s pojavom sve intenzivnijih *Kavalierstouren*, čiji je cilj bio i upoznavanje s arhitekturom drugih zemalja - a čini se da je Ignac Hynek putovao u Italiju - susreću se sve češće i knjige o civilnoj arhitekturi u njihovim bibliotekama.⁵²

Četiri knjige o arhitekturi Andree Palladija (1508.-1580.) jedan su od najutjecajnijih traktata, koji je doživio brojna izdanja i prijevode, posebno u V. Britaniji i Americi.⁵³ Pravim imenom Andrea di Pietro della Gondola, Palladio se formira se kao klesar u Padovi i Vicenzi, da bi potom ušao u krug vicentinskih humanista i realizirao niz ostvarenja u Venetu, poput vila za vicentinsko i venecijansko plemstvo, javnih gradnji i plemićkih palača u Vicenzi i crkava u Veneciji, koje će naći mjesto na stranicama njegova traktata. *U Quattro libri dell'architettura* (1570.) Palladio sustavno izlaže vlastite formule za proporcije redova i dimenzije prostorija, a u Drugoj i Trećoj knjizi donosi prvi pregled vlastitih projekata palača, vila, javnih građevina i mostova. Četvrtu je knjigu posvetio rekonstrukcijama antičkih hramova, među kojima je i Augustov hram u Puli. Iskusan praktični arhitekt, Palladio ujednačava mjeru u svim prikazanim građevinama, daje praktične upute o materijalima i gradnji te stvara djelo visoke komunikativnosti koje je omogućilo prenošenje njegovih ideja po cijeloj Europi i Sjevernoj Americi.

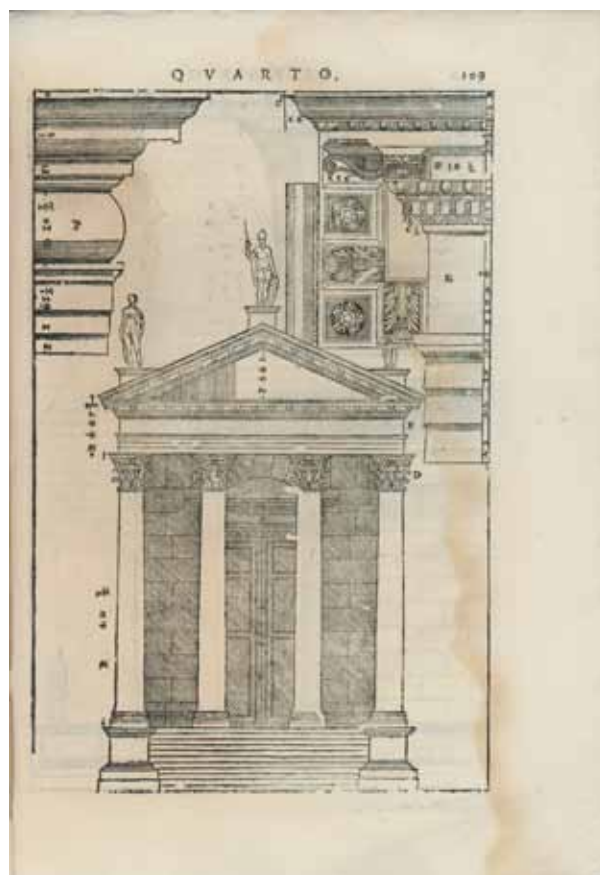
⁴⁹ J. Bialostocki (1976.), str. 75-81

⁵⁰ J. Kowalczyk (1973.)

⁵¹ O traktatima u istočnoj Europi vidi: T. Jakimowicz i J. Kowalczyk (1988.), str. 459-466. T. DaCosta Kaufmann (1995), 145-147.

⁵² W. Wagner (1980), str. 60.

⁵³ O Andrei Palladiju vidi: L. Puppi i D. Battilotti (2006.), G. Beltramini i H. Burns (2008.) s bibliografijom.

A. Palladio, *L'architettura di Andrea Palladio divisa in quattro libri...*, 1642.

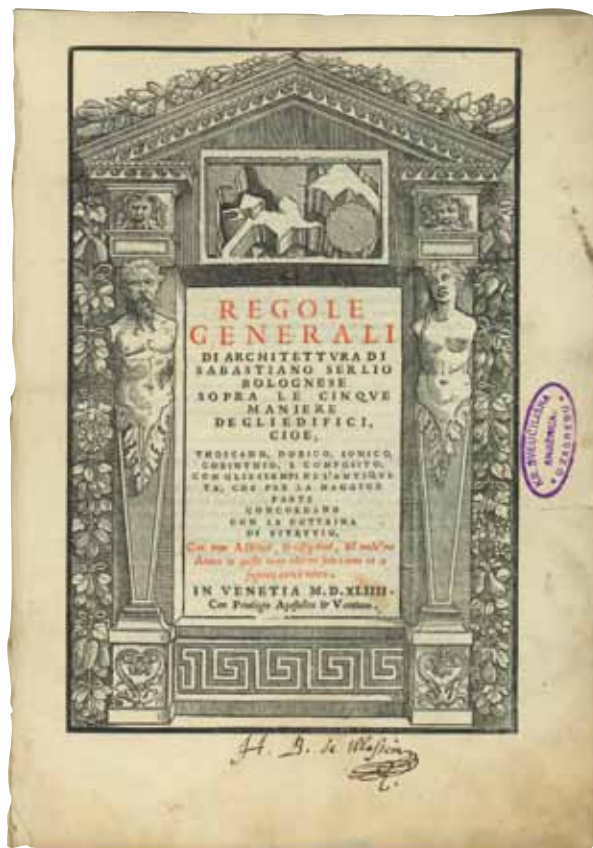
Pitanje je koliko su primjeri gradskih palača i otvorenih vila s oslikanim dvoranama koje donosi Palladio mogli biti uzorima na nesigurnom rubu kršćanske Europe 17. stoljeća, no svrstavanje ovog djela među ona koja se bave kućnom ekonomijom, odnosno uređenjem vrta, uzgojem voća i ikazuje da se pažnja posvećivala i privatnome, kućnome ambijentu. Kako se radi o izdanju iz 1642. godine, knjiga je morala biti nabavljena nakon putovanja u Italiju, tijekom kojeg su Zrinski vjerojatno posjetili i Veneciju i njenu okolicu, a ne treba zaboraviti ni tijesne političke veze s Prejasnom republikom, pogotovo mladega

brata, Petra, kojem je priznato i mletačko plemstvo,⁵⁴ niti popularnost Palladijeva djela na praškom i bečkom dvoru. Valja napomenuti da se među knjigama Zrinskih nalazi i opis grada na lagunama iz pera Francesca Sansovina, sina arhitekta Jacopa Sansovina u izdanju iz 1581. godine, možda korišten za obilazak centra tiskarstva u kojem su objavljeni brojni teorijski spisi o arhitekturi tijekom 16. i 17. stoljeća.

⁵⁴ Štefanec (2000.), str. 390.

Vitruvius, Pollio Marco, I dieci libri d'architettura di M. Vitruvio, Tradotti&Commentati da Monsig. DANIEL BARBARO Patriarca d'Aquileia, da lui riveduti & ampliati; ET HORA IN QUESTA NVOVA IMPRESSIONE PER MAGGIOR comodità de Lettore, le materie di ciascun Libro ridotte sotto. Capi. All'ilustrissimo&Reverendissimo Monsignor Sforza Ponzone, Arcivescovo di Spalatro &c. In Venetia, Appresso Alessandro de' Vecchi. MDCXXIX Rukopisom H. B. de Wlassim, Signatura: BZ 148

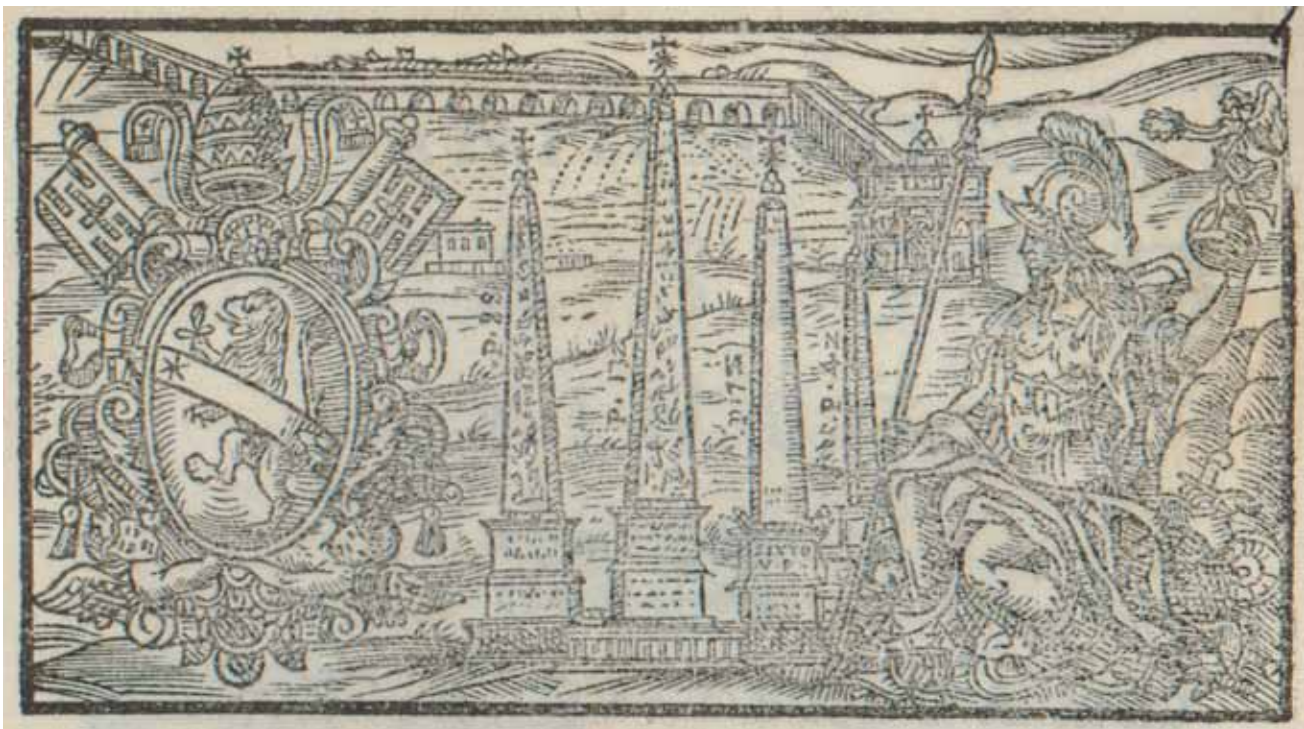

Serlio, Sebastiano, Regole generali di architettura di Sebastiano Serlio Bolognese sopra le cinque maniere deli edifici, cioe thoscane, dorico, ionico, corinthio, e composito, con gli esempi de l'antiquita, che per la maggior parte concordano con la dottrina di Vitruvio. Con nove Additioni, & castigationi, dal medesimo Autore in questa terza editione fatte: come ne la seguente carta e notato. IN VENETIA M.D.XLIII. con privilegio Apostolico & Venetiano Rukopisom H. B. de Wlassim. Signatura: BZ 364

Palladio, Andrea: *L'architettura di Andrea Palladio divisa in quattro libri, ne' quali, dopo un breve trattato de' cinque ordini et di quelli avvertimenti, che sono pi(u) necessarii nel fabricare, si tratta delle case private, delle vie, de i ponti, delle piazze, de i xisti et de tempii. A gl'illustrissimi signori Vidmani. In Venetia appresso Marc'Antonio Brogiollo, 1642. 4° magno!, 67 + 78 + 44 + 133 pp. Signatura: BZ 362*

Lit. *Catalogus X.3, KENDE 155; FERENCZI 229. A Bibliotheca 375*

Detalj iz A. Palladio, *L'antichità di Roma...*, 1615.

Rim i antičke starine u imaginariju europskih plemića

Interes za arhitekturu i antičke starine dvojice izvornih vlasnika knjiga danas u posjedu Nacionalne i Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Nikole Zrinskog i Ignaca Hyenka z Vlašimě pokazuje postojanje i dva vodiča po Rimu tiskana 1595. i 1629. godine.⁵⁵ Ove male knjige *octavo* formata imale su svoju praktičnu primjenu za putovanja po Italiji, isprva kao vodiči za hodočasnike, a od 17. stoljeća za mlade europske plemiće na tzv. *Grand touru* ili *Kavalierstouru*, krstarenju kontinentom koje je postalo dijelom njihova obrazovanja. Posjet Rimu nerijetko je bio vrhunac takvog puta, pogotovo za one mladiće koji su, poput Zrinskog, bili katoličke vjere. Vodič je plemića i njegovu pratnju upućivao pri obilasku najvažnijih gradskih crkava, ali i, kako to svjedoče i ovi svesci, antičkim ruševinama kojima je grad obilovao.

Tekst koji otvara oba spomenuta sveska, *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*, najpopularniji je vodič po Vječnome gradu čija su se brojna nadopunjavana izdanja ponavljala od polovice 16. stoljeća nadalje. Svezak koji na naslovnoj stranici nosi ex-libris Ignaca Hinka de Vlašima ponovljeno je izdanje Girolama Franzina (1537. – 1596.), knjižara porijeklom iz sjevernotalijanske Brescie, ujedno i autora drvoreza, s tekstom kojeg je ispravio i uredio agustinac Sante Selinori iz Monte San Savino. Prvo je izdanje Franzino tiskao u Veneciji 1588. godine, zatim ponovno u istome gradu 1594. godine te napokon u Rimu 1595. godine zajedno s tipografom Guglielmom Facciottom, što je verzija koja se čuva u Zagrebu. Vlašimov svezak sadrži dva Franzinova izdanja: ilustrirano prošireno izdanje vodiča *Le cose meravigliose...* kroz sedam glavnih i brojne manje crkve Vječnoga grada s posvetom Sikstu V, papi zaslužnome za urbanu obnovu koja je uključivala i podizanje obeliska kao orijentira za hodočasnike i gradnju vodovoda s fontanama, i *Stazioni delle chiese di Roma*, vodič kroz rimske crkve i relikvije koje se u njima čuvaju kako ih valja obići u vrijeme quaresime, koji je ilustrirao i redigirao isti autorski dvojac. Ilustracije nevelike umjetničke vrijednosti u oba vodiča prikazuju veliki broj pročelja crkava u pomalo nesigurnoj perspektivi koje su sigurno pridonijele ne samo lakšoj identifikaciji pojedinih spomenika u samome Rimu, već i širenju znanja o novim gradnjama i njihovim oblikovnim rješenjima, poput Serlijeva prikaza Bramanteova Tempietta.

Posjetiteljima Rima je razumijevanje antičkog svijeta i ruševina koje su svjedočile o njegovoj nekadašnjoj veličini omogućavao kratki vodič redovito pridodavan uz prvi dio posvećen sakralnim gradnjama katoličanstva, tzv. *Rimski*

⁵⁵ E. Kiraly i I. Sandor Kovacs (2000),..

⁵⁶ *Guida Romana per li forastrieri che vengono per vedere le antichità di Roma*. I. izdanje iz 1557. godine.

⁵⁷ A. Palladio (2006.), V. Hart, P. Hicks (2006.), F. P. Fiore i dr. (2008.), str. 322, M. Daly Davis, (2008.)

⁵⁸ M. Daly Davis, (2008.)

vodič za strance koji dolaze vidjeti starine Rima, koji se u Franzinovu izdanju na prethodni dio nastavlja i kontinuiranom numeracijom stranica.⁵⁶ Predloženi trodnevni obilazak najvažnijih spomenika uključivao je razgled Hadrijanovog mauzoleja, hramove na Tiberskome otoku, Galienov luk, Dioklecijanove terme, Kolosej, Maksencijevu baziliku tada nazivanu Hramom mira, Panteon itd., dakle nije se mnogo razlikovao ni od i danas omiljenih itinerera. Zanimljivo je da uz brojne gradnje za koje je Siksto V. bio zaslužan, ovaj vodič ipak bilježi da je isti papa (odnosno njegov arhitekt od povjerenja, Domenico Fontana) srušio tzv. Septizonij kako bi ulicu učinio ravnom.

Osim ovog kratkog „hodograma“ obilaska starina, vrlo je popularno bilo i djelo Andree Palladija *Le antichità di Roma*, koje u izdanju iz 1595. godine nalazimo uvezanog u Vlašimov svezak, ponovno stranica numeriranih u kontinuitetu s prethodnim tekstovima. Palladijev je tekst neka vrst priručnika za sve koji žele razumjeti antički Rim, nastao na temelju proučavanju antičkih autora poput Plinija Starijega, Tita Livija, Valerija Massima itd., i to kroz zapise renesansnih autora poput Flavia Bionda, Andree Fulvia i drugih.⁵⁷ Prvo izdanje ovog kratkog djela bez ilustracija iz 1554. godine, izašlo najprije u Rimu a potom i u Veneciji, najstariji je Palladijev tiskani tekst. Priručnik započinje legendom o osnivanju Rima te opisom *forme Urbis*: imenuje gradska vrata i ulice, mostove na Tibru i brežuljke. Ne izostavlja ni antičku infrastrukturu, akvadukte i kloaku, tj. kanalizacijski sustav, da bi se onda koncentrirao na tipologiju rimskih javnih građevina, pojašnjavajući oblikovanje i namjenu termi, cirkusa, teatra i amfiteatara, foruma, trijumfalnih lukova, ali i spomenika poput kipova i memorijalnih stupova. Donosi i razmišljanja o antičkoj kulturi, svetkovinama, običajima i zakonima, povezujući ove dotad odvojene istraživačke smjerove u antikvarnim studijima. Ipak, tekst je u svojoj osnovi, kako je to pokazala Margaret Daly Davis,⁵⁸ zapravo kompilacija renesansnih izvora, iz kojih su preuzete čak i rečenice koje govore o mjeranju i mjerama spomenika. *Dell'Antichità...* doživljava veliku popularnost i brojna nova izdanja te postaje stalnim dijelom uvezanih sveščića kojima su se pri obilasku Vječnoga grada služili njegovi posjetitelji, kakav je i onaj Hyneka Jankovski z Vlašime.

Put u Italiju braće Zrinski započeo je u travnju 1636. godine i trajao oko osam mjeseci, a kulminirao je prijemom kod pape Urbana VIII koji Nikoli daruje i zbirku pjesama s posvetom. *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* iz 1629. godine, svezak koji je, čini se, pratio sedamnaestogodišnjeg Nikolu i nje-

govog godinu dana mlađeg brata Petra Zrinskog u pratnji kanonika Szenkven-
cija pri njihovu obilasku Rima sadrži rukom pisani popis crkava s brojem stra-
nice vodiča, možda zapisan rukom nekog od pratitelja – moguće je da se radi
o listi posjećenih svetišta, s obzirom da ne donosi sve građevine koje tekst spo-
minje.⁵⁹ Ovo je izdanje kompaktnija je verzija ranijeg vodiča, obogaćena dodat-
kom o dostignućima papa Klementa VIII i Pavla V kao i novim ilustracijama.
Knjiga, koju je producirao Francesco Cavalli mogla se kupiti na Piazza Navona
kod knjižara Maurizija Bona (Morion d'oro), te je u odnosu na Franzinovu
verziju bila nadopunjena informacijama o naručiteljima i umjetnicima koji su
ostvarili djela koja su se mogla vidjeti pri obilasku crkava. Svezak je također
sadržavao vodič za trodnevni posjet rimskim starinama, a umjesto Palladijeva
priručnika uveden je kratki ilustrirani opis sedam antičkih čuda. Drvorezi ko-
jima je izdanje ilustrirano malobrojnije su, no zato likovno kvalitetnije vedute
na tragu G. A. Dosia i Martena van Heemskercka na kojima su prikazane i cr-
kve i antički spomenici, dok njihov raspored potvrđuje promjenu u koncepciji
vodiča i općenitog shvaćanja posjeta Vječnome gradu: Rim je shvaćen u svojoj
slojevitosti antičkih starina i kršćanskih spomenika koji supostoje u istom pro-
storu, a uživanje u umjetničkim djelima Giotta, Michelangela i drugim recen-
tnim narudžbama papa i kardinala također je dio duhovnog iskustva obilaska.
Obilazak Vječnog grada kao i posjet Napulju, doveo je braću Zrinski u doticaj
s arhitektonskom baštinom kako antike, tako i kasnijih stoljeća, a vodič koji su
koristili poučio ih je i o suvremenim naručiteljskim praksama.

Vjerojatno je ovo putovanje obilježilo i početak sakupljanja antičkog novca i
renesansnih medalja koji su kasnije zabilježeni u dvorcu u Čakovcu, zajedno s
knjigama o numizmatici s Nikolinim rukopisnim bilješkama.⁶⁰ Tipičan suvenir
s *Grand toura*, antički je novac tijekom ranog novog vijeka također bio medij
kojim su se širile ideje o izgledu antičke arhitekture.

Sjećanje na posjet Rimu Nikola je obnovio i listanjem knjige Giulia Ballina,
De' disegni delle più illustri città et fortezze del mondo..., Venezia 1569, posve-
ćene čuvenom onodobnom pravniku Vincenzu Pellegriniju, gdje je uz prikaz
Vječnog grada zapisao: *roma gran bella citta* (Rim krasan grad).⁶¹ Ballinova
knjiga sadrži kratke povijesne prikaze popraćene vedutama europskih ali i bli-
skoistočnih i sjevernoafričkih gradova, među kojima je i prikaz utvrde Siget,
vjerojatni razlog nabave ove knjige.⁶²

⁵⁹ E. Kiraly i I. Sandor Kovacs (2000.), str. 318

⁶⁰ Ž. Vujić (2000.), str. 20-21.

⁶¹ Giulio Ballino (u. oko 1592.), humanist iz kruga čuvenih tiskara Manuzia u Veneciji, Paola i Alda ml. Vidi L. Zbrizolo, (1963.).

⁶² I. Kosić (2005. – 2007.), str. 30.

⁶³ M. Gallavardin (1993.), M.t M. McGowan (2000.), str. 71-80. C. Cirillo (2011.)

Interes za vojnu tematiku odražava se i u posjedovanju ranih izdanja antičkih autora poput Vegetija i Frontina, te kasnijih komentara na vojnu teoriju antičkog svijeta, kakav je talijanski prijevod knjige o gradnji logora i antičkim termama francuskog pisca i kolekcionara starina Guillaumea du Choula (Lyon, o.1496. – 1560.).⁶³ Du Choulov traktat napisan je 1538. godine i posvećen je francuskom kralju Franji I., a publicirao ga je lyonski izdavač Guillaume Rouillé i u francuskoj i u talijanskoj verziji 1555. godine, opremivši ga grafikama koje je rimski erudit Fabio Calvo već 1532. publicirao u *Antiquae urbis Romae cum regionibus simulachrum*. Terme je lionski erudit i antikvar opisao služeći se tekstovima antičkih autora poput Cicerona, Galena, Plinija ml. i naravno, Vitruvija, no ne radi se o arhitektonskim rekonstrukcijama, već se pažnja usmjerava na blagodati kupanja za tijelo i duh, od samog čina pranja, do uživanja u učenim razgovorima i umjetničkim djelima koja su se u termama

G. du Choul, *Discorso del S. Guglielmo Choul...*, 1559.

nalazila. Kontekst u kojem se pojavljuje traktat odgovara njegovom sadržaju, jer je posvećen upravo onom francuskom kralju koji je u dvorcu Fontainebleau dao izgraditi kupelji, te donosi i jedini vjerodostojni literarni opis duge galerije Franje I. u kojoj su radili brojni talijanski majstori, pa i sam traktatist Serlio. Du Choul je bio plodan autor koji je po kraljevskoj narudžbi napisao i knjigu o antičkim starinama *Des antiquités romaines premier livre* (ostala u rukopisu, danas u Torinu, Biblioteca Reale, ms. varia 212) te djela o rimskoj religiji i povijesti. Zrinski je posjedovao padovansko izdanje iz 1559. godine izdavača Marc'Antonija Olma, a djelo, tiskano u praktičnome octavo formatu, uvezano je s mletačkim izdanjem Frontina iz 1543. i traktatom o vojnim vještinama Giovannia Battiste della Valle i uvršteno među djela s vojnom tematikom kataloga iz 1662. godine

U inventaru biblioteke Nikole Zrinskog iz 1662. godine zabilježen je među knjigama vojne tematike i svezak s djelima Justusa Lipsiusa (1547. – 1606.) belgijskog filozofa i proučavatelja rimske starine koji je i danas dio Bibliothecae Zriniane. Pet ovdje zajedno uvezanih naslova tematski vezanih uz antičke borbe tiskano je na latinskome jeziku u Antverpenu između 1602. i 1605. godine u tiskari slavnog nizozemskog izdavača Christoph Plantina, kojeg je tada već naslijedio njegov zet slikar Jan Moretus. Uz komentare Polibija te djela o vojnoj taktici, formacijama i ratnim strojevima, svezak otvara Lipsiusovo djelo o borbama antičkih gladijatora, iza kojeg slijedi tekst o amfiteatrima. Lipsiusov interes za antička borilišta proizlazi iz bavljenja rimskom kulturom, prvenstveno kroz djela antičkih autora, posebno Seneke i Tacita, a tek potom ruševina: u Rimu je boravio samo osamnaest mjeseci, od kolovoza 1568. do travnja 1570. kao tajnik poznatog erudita i mecena Antoinea Perrenota, kardinala Granvela, dok druge amfiteatre poznaje samo iz literature.

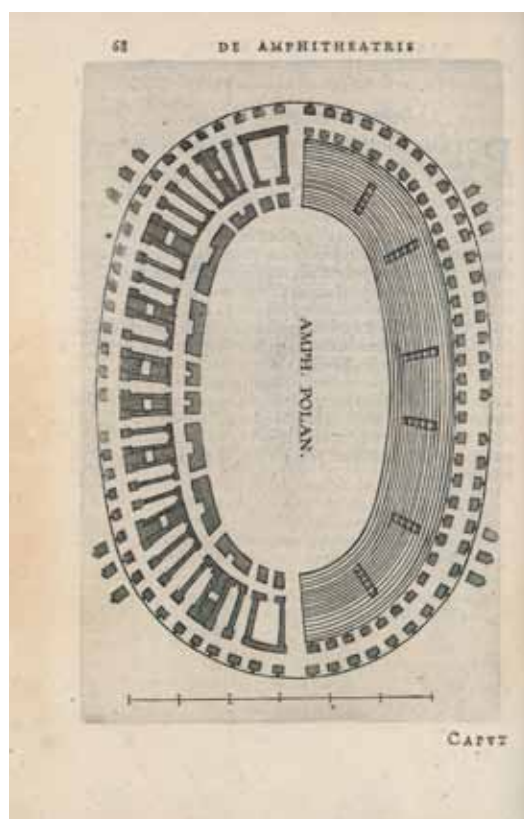
De amphiteatro je najautoritativnije djelo o amfiteatrima zrele renesanse, u kojem su sakupljena i organizirana znanja iz filologije (podrijetlo nazivlja građevine i njenih dijelova), socijalne povijesti (prvenstveno raspored sjedenja od senatora do plebsa, jer je posebna knjiga posvećena borcima i borbama) ali i povijesti arhitekture (građevinski elementi, podrijetlo i povijest tipa i posebno problem velarija, platna koje se postavljalo na jarbole na vrhu amfiteatra a šttilo je gledatelje od sunca). Navodi brojne antičke izvore,⁶⁴ a služi se i Vitruvijevim opisom rimskog kazališta, s obzirom da se rimski arhitekt nije opširno pozabavio amfiteatrima. Lipsius također naglašava da mnogo duguje raspravama s

⁶⁴ Navodi autore poput Svetonija, Marcijala, Tertulija, Varona, Valerija Proba, Izidora iz Seville, Kasiodora i drugih,

⁶⁵ F. Lemerle (2005.), 116-117
Za opis i mjere veronske
arene poslužit će se djelom
o veronskim starinama
Torella Sarayne i i Ciriacovim
Itinererom te pogotovo *Trećom
knjigom* Sebastiana Serlija.

⁶⁶ Podatke o amfiteatru u Nimesu
Lipsius preuzima od Rodericus
Ximenius ili Toletanus (1170.
- 1247.), *De rebus Hispaniae
seu Chronicon Toletanum,
Historia Gothica, knj. III, pogl.
VII.* te Polda d'Albenasa, Jean
Poldo d'Albenas (1512. - 1563.),
*Discours historial de l'antique et
illustre cité de Nismes*, Lyon, G.
Roville, 1560.

⁶⁷ Vitruvije, knj.V., pogl. III,
Dion Kasije, spominje drveni
amfiteatar Julija Cezara na
Campo Marzio, knjiga XLIII,
Lipsius, *De amphiteatro*, str. 13

J. Lipsius, De Amphitheatro, 1604.

prijateljem Nicolasom Florentiusom, a citira različite renesansne autore poput Ciriaca d'Ancona. Ovoj raspravi dodaje knjigu o amfiteatrima izvan Rima, u kojoj najviše pažnje posvećuje veronskoj areni i neobičnom amfiteatru-kamenolomu u Doue-la Fontaine,⁶⁵ no kratko se osvrće i na arene u Puli i Nimesu.⁶⁶ Koristi Serlijev opis pulskog amfiteatra, kojega nadopunjuje navodom iz Plinija Starijeg o gradu u Istri koji je bio rimska kolonija Iulia Pietas, te napomenom da se pulsko veliko kazalište spominje i u komentarima Vitruvija Gillaumea Philandriera. Iz *Treće knjige* Lipsius preuzima i Serlijevu ideju da je unutrašnjost istarskog amfiteatra bila drvena, čime bi postao primjerom za prve amfiteatre načinjene od tog materijala, o kojima piše u V. poglavlju *De amphiteatro*, pozivajući se na antičke autore.⁶⁷ Ove će opservacije imati velikog odjeka u sjevernoj Europi, posebno u elizabetinskoj Engleskoj, gdje će se upravo drvena

kazališta temeljiti na modelu amfiteatra, a ne klasičnog teatra kao u Italiji (usp. londonski Globe i Teatro Olimpico u Vicenzi Andree Palladija).

Justus Lipsius bio je jedan od najutjecajnijih autora historijskih i političkih rasprava onodobne Europe, posebno nakon objavljivanja njegovih komentara Tacita. Zrinski, čini se, nije posjedovao ovo njegovo djelo, već je uz spomenuti svezak o borbama, amfiteatrima i ratovanju imao *Politicorum libri* u izdanju iz 1596., a njegovu knjižicu *De politica administratione* (O upravljanju državom) smatrao je upravo zlatnom, kako to navodi u Razmišljanjima o životu kralja Matije.⁶⁸ Uvrštavanje ovog sveska među knjige s vojnom tematikom ukazuje da su Zrinski bili prvenstveno zainteresirani za Lipsiusove vojno-taktičke zapise, no u kombinaciji s mladenačkim iskustvom posjeta Rimu, moguće je pretpostaviti i određen interes hrvatsko-ugarskih plemenitaša za najkompleksnije građevine za zabavu staroga vijeka. Nikolinim se sveskom Lipsiusovih djela koristio i Juraj Križanić (1617./1618. – 1683.) u doba kad je bio župnikom u obližnjem Nedelišću, a o belgijskom će humanistu u predgovoru „Politike“ zapisati: „Lipsius je bio filozof i čovjek velika uma. Njegove su knjige izuzetno slavne.“⁶⁹

⁶⁸ *Politicorum libri*, Antwerpen, 1596. (I. izdanje 1589.), Catalogus IV.21, BZ 172; Nikola Zrinski, *Razmišljanja o životu kralja Matije* (2000.), str. 186; usp. i T. Klaniczay (2000.), str. 301

⁶⁹ I. Golub (1989.), I. Kosić (2005 – 2007.), str. 19.

a) Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma, col movimento delle guglie & gli aquedotti. Le ample, & commode strade, fatte a beneficio pubblico dal Santissimo Sisto V. P.O.M. Et le Chiese, rappresentate in disegno da Girolamo Francino, con le stazioni, & Reliquie de' Corpi Santi, che vi sono. La Guida Romana, che insegna facilmente a i Forastieri le piu notabili cose di Roma. Li nomi de i Sommi Pontefici, Imperatori, & altri Principi Christiani. Il numero di Parochie, & Compagine, che sono a Roma. Le antichita di Roma, brevemente raccolte, & vn discorso sopra li fuochi de gli antichi. Nuovamente corrette e purgate da molti errori, & ampliate dal Reverendo Padre Fra Santi di Santo Agostino. Con Privilegio del SOMMO PONTEFICE. IN ROMA, Presso Guglielmo Facciotto. 1595. Con Licenza da' Superiori. Ad istanza di Girolamo Francini, al segno della Fontana. Na naslovnici rukopisom: H. B. de Wlassim; pečat. Kr. Sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

b) L'ANTICHITA DI ROMA, DI M. ANDREA PALLADIO, Raccolta brevemente da gli Autori antichi, & Moderni. AGGIUNTOVI VN DISCORSO sopra li fuochi de gli Antichi. IN ROMA Per Gironimo Francino, Libraio, in Roma, al segno della Fonte. M. D. CXV.

c) STATIONI DELLE CHIESE DI ROMA, PER TVUTTA LA QUARESIMA, con vuna breve narratione dell' Foundatione, & Consecratione di esse: ET DELLE RELIQUIE, che in quelle sono, con la vita di tutti li Santi, dell'Ordine di S. Agostino Theologo professore. Alla gloriosissima Madre di Dio nostra Advocata. CON PRIVILEGIO Del Santissimo SISTO V. Pont. Ottimo Massimo. (ispod drvoreza: TV ES PETRVS ET SUPER HANC PETRAM EDIFICABO ECCLESIAM MEAM) IN ROMA, Appresso Guglielmo Facciotto. 1595. Con Licenza de' Superiori. Ad istanza di Girolamo Francini, al segno della Fontana. Signatura: BZ 234

Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma. Dove si tratta delle chiese, stationi, reliquie, et corpi santi, che vi sono. Et in diversi maritaggi i povere zitelle, che si anno. Con la guida romana, che insegna facilmente a' forastieri di ritrovare le cose notabili di Roma. Nomi de' sommi pontefici, imperatori, et altri principi christiani. Con le principali poste d'Italia. Di nuove corrette, ampliate, et ornate di bellissime figure. Con un'aggiunta di tutte le cose fatte da Clemente VII. E da Paolo V. fel. Mem. Le sette meraviglie del mondo, et altre cose notabili. In Roma, per Francesco Cavalli, 1636, ad istanza di Maurition Bona al Morion d'oro in piazza Navona, 8., 112 pp.

DU CHOUL, Guillaume: Discorso del S. Guglielmo Choul gentilhuomo lionese, consigliere del re et bagly delle montagne del Delfinato sopra la castrametatione et bagni antichi de i greci et romani. Nuovamente revisto et ricorretto dall'istesso autore. Con l'aggiunta della figura del campo romano. Appresso Marc'Antonio Olmo, 1559, [Padova]. 8°, 80 ff. Na naslovnici rukopisom *Jo. Baptistae Thomaceo*, na posljednjoj stranici rukopisom *Tittoli d'Elettori dell'Imperio* ..Signatura: BZ 235

Lit. Chatalogus V.25 KENDE 232.; FERENCZI 447. A Bibliotheca 216.

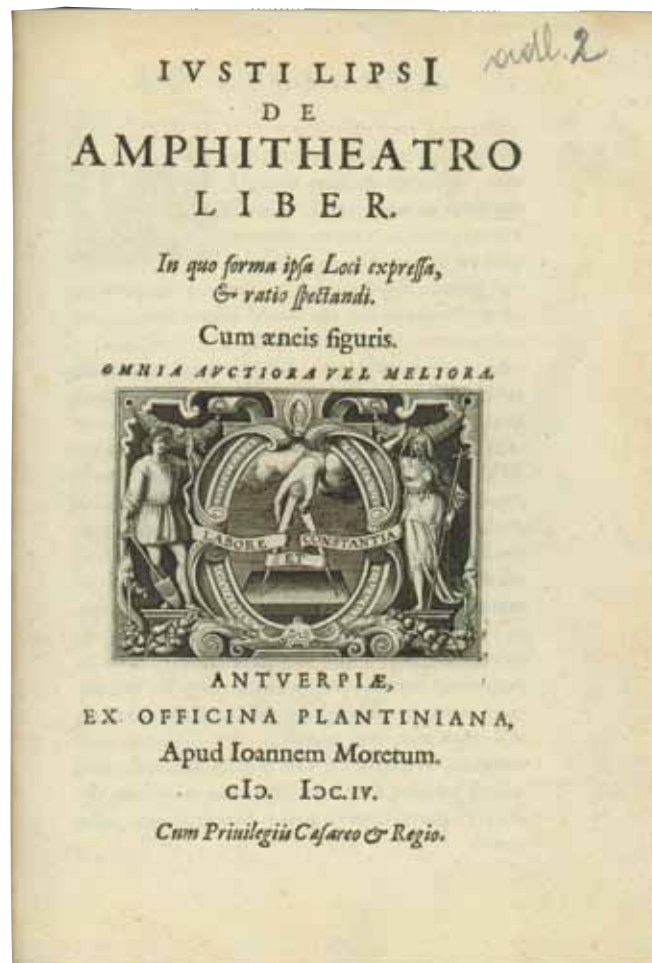
a) IVSTI LIPSI, SATURNALIVM SERMONVM LIBRI DVO, QVI DE GLADIATORIBVS. Editio vltima, & castigatissima. Cum aneis Figuris. (LABORE ET CONSTANTIA) ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTANIANA, Apud Ioannem Moretum. MDC IV. Cum Privilegiis Caesareo & Regio.

b) IVSTI LIPSI, DE AMPHITEATRO LIBER. In quo forma ipsa Loci expressa, & ratio specandi. Cum aeneis figuris. OMNIA AVCTIORA VEL MELIORA. ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTANIANA, Apud Ioannem Moretum. MDC IV. Cum Privilegiis Caesareo & Regio.

c) IVSTI LIPSI DE MILITIA ROMANA LIBRI QVINQVE, COMMENTARVS AD POLYBIUM. Editio tertia, aucta vare & castigata. ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTANIANA, Apud Ioannem Moretum. MDC IV. Cum Privilegiis Caesareo & Regio.

d) IVSTI LIPSI, POLIORCETIVQN SIVE DE MACHINIS TORMENTIS. TELIS. LIBRI QVINQVE. Ad Historiarum lucem. Editio tertia, correcta & aucta. ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTANIANA, Apud Ioannem Moretum, M. DC. V. Cum Privilegiis Caesareo & duorum Regum. Signatura: BZ 267

Lit. Catalogus V.14 KENDE 115; FERENCZI 433., A Bibliotheca 205.

Literatura

1. James Ackerman, *Daniele Barbaro and Vitruvius*, u: Cecil L. Striker (ed.), *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, Mainz, 1996., str. 1-5.
2. Guido Beltramini i Howard Burns, *Palladio*, katalog izložbe, Vicenza – Venecija, 2008.
3. Franco Barbieri et al. (ur.), *Palladio 1508. – 2008., Il simposio del cinquecentenario*, Vicenza-Venecija, 2008.
4. Jan Bialostocki, *The art o the Renaissance in Eastern Europe, Hungary, Bohemia, Poland*, London, 1976.
5. Laris Borić, *Fortificiranje grada Cresa u 16. stoljeću*, *Ars Adriatica*, 1, 2011., str. 133-148.
6. Yves Bruand, *Les Traités militaire français a la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle*, u: *Le traités d'architecture de la Renaissance*, J. Guillaume (ur.), Pariz, 1988., str. 477 – 484.
7. Mario Carpo, *Architecture in the Age of Printing*, MIT, 2001.
8. Louis Cellauro, Daniele Barbaro and Vitruvius: *The Architectural Theory of a Renaissance Humanist and Patron*, *Papers of the British School at Rome*, 72, 2004, str. 293-329.
9. Claudia Cirillo, Guillaume Du Choul, u: C. Occhipinti, *Fontainebleau e la fama di Leonardo da Vinci. Il mito della “seconda Roma” nella Francia del Cinquecento*, Rim, 2011.
10. Margaret Daly Davis, *Dietro le quinte dell'Antichità di Roma di M. Andrea Palladio raccolta brevemente da gli Autori Antichi, et Moderni: quanto Palladio?*, u: *Palladio 1508. – 2008., Il simposio del cinquecentenario*, Franco Barbieri et al. (ur.), Vicenza-Venecija, 2008., str. 196-198.
11. Hans-Christoph Dittscheid, prikaz kataloga *Architekt & Ingenieur - Baumeister in Krieg und Frieden*, ur. U. Schütte, Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel 1984, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 49, br. 2/1986., str. 259-264
12. Meinrad von Engelberg, *Weder Handwerker noch Ingenieur. Architektenwissen der Neuzeit*, u: *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*, R.v.Dülmen (ur.), Köln-Weimar-Wien, 2004., str. 241-271.
13. Amelio Fara, Paola Pirolo, Isabella Truci, *Trattati di architettura militare 1521 – 1807, le prime edizioni italiane possedute dalla Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, web stranica izložbe iz 2002., <http://www.bncf.firenze.sbn.it/notizie/Fortezze/Welcome.htm> (datum posjeta: 22.12.2011.)
14. Francesco Paolo Fiore, Guido Beltramini, Howard Burns, T. Barton Thurber, *Guide di Roma e promotori di Palladio*, u: *Palladio*, ur. G. Beltramini i H. Burns, Vicenza-Venecija, 2008.
15. Cvito Fisković, *Crteži graditelja i kipara u Korčulanskoj bilježnici*, PPUD 31, 1991., str. 237-268.

16. Erik Forssman, *Palladio e Daniele Barbaro*, Bolletino del Centro Internazionale di Studi di Architettura 'Andrea Palladio', 8, 1966., str. 68-81.
17. Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio l'architecte de la Renaissance*, Pariz: Gallimard, 2002.
18. Michel Gallavardin, *A propos des premières éditions de la Castramétation de Guillaume Du Choul publiées à Lyon par Guillaume Rouillé au milieu du XVIe siècle*, Le livre & l'estampe, 39/140, 1993., str. 39-62.
19. Ivan Golub, *Križanić*, Zagreb, 1989.
20. Nada Grujić, *Klasični rječnik stambene renesansne arhitekture u Dubrovniku*, Peristil, 35/36, 1992./1993., 121.-142.
21. Jean Guillaume (ur.), *Le traités d'architecture de la Renaissance*, Pariz, 1988.
22. Vaughan Hart, Peter Hicks, *Sebastiano Serlio On architecture*, New Haven: Yale University Press, 1996.
23. Vaughan Hart, Peter Hicks (ur.), *Paper Palaces, The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, New Haven& London, 1998.
24. Vaughan Hart, Peter Hicks, *Palladio's Rome. A Translation of Andrea Palladio's Two Guidebooks to Rome*, New Haven-London, 2006.
25. Herbert Haupt, *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein, 1611-1684*, München-Berlin-London-New York, 2007.
26. Gernot Heiss, *Die Liebe des Fürsten zur Geometrie: Adelserziehung und die Wertschätzung der höfischen Gesellschaft für Symmetrie und Regelmäßigkeit*, u: Barock: Neue Sichtweisen einer Epoche, P.J.Burgard (ur.), Beč, 2001., str. 101-119.
27. Emil Laszowski, *Adam grof Zrinski*, u: Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva, 8, 1937., str. 79-101.
28. Teresa Jakimowicz i Jerzy Kowalczyk, *Traité et pratique architecturale en Pologne et dans l'Europe de l'Est au XVIe siècle*, u: Les traités d'architecture de la Renaissance, ur. J. Guillaume, Paris, 1988., str. 459-466.
29. Erzsebet Kiraly i Ivan Sandor Kovacs, *Rimski vodič Zrinskoga*, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, Zagreb, 2000., str. 314-345.
30. Tibor Klaniczay, *Mjesto Zrinskoga u svijetu političkih ideja XVII. stoljeća*, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, Zagreb, 2000., str. 236-313.
31. *Knjige tiskane u 16. stoljeću (Le cinquecentine)*, katalog izložbe, Zavičajni muzej grada Rovinja, Rovinj, 2001.
32. Ivan Kosić (ur.), *Plava krv, crna tinta, knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700.*, katalog izložbe, Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchstein, 2005. – 2007.

33. Ivan Kosić, *Bibliotheca Zriniana*, u: *Plava krv crna tinta, knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700.*, Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005. – 2007., str. 19; str. 17-40.
34. Jerzy Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, Wrocław, 1973.
35. Hanno-Walter Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, New York, 2007.
36. Zoran Ladić, Đuro Vidmarović (ur.), *Zbornik Povijest obitelji Zrinski*, Zagreb, 2007.
37. Frédérique Lemerle, Philandrier et le texte de Vitruve, *Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée*, 106, 1994-2., str. 517-529.
38. Frédérique Lemerle, *La Renaissance et les antiquités de la Gaule*, Bruxelles, 2005.
39. Vladimir Magić, *Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu*, Zagreb, 2005.
40. Margaret M. McGowan, *The Vision of Rome in Late Renaissance France*, New Haven&London, 2000.
41. Hans J. van Miegroet, prikaz knjige *Albert Fischer: Daniel Specklin aus Strassburg (1536-1589): Festungsbaumeister, Ingenieur und Kartograph*, *The Sixteenth Century Journal*, 29, 171998., str. 282-285
42. Anđelko Mijatović, *Hrvati i Osmanlijsko carstvo*, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, Svezak III, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII stoljeće)*, ur. I. Golub, HAZU, Zagreb, 2003., str. 95-108.
43. Rajka Modrić, *Povijesni spomenici obitelji Zrinskih i Frankopana, Vol.I, Popisi i procjena dobara (1672-1673)*, Zagreb 1974., Djela JAZU, knjiga 55.
44. Branko Nadilo, *Čakovečka utvrda i nekadašnje utvrde uz rijeku Muru*, *Građevinar*, 56, br. 5/2004., str. 309-317.
45. Tadeusz Marian Nowak, *Adam Freytag i jego Architectura Militaris Nova et Aucta...*, u: *Fortyfikacija*, t. 5, Varšava, 1998., str. 9-18.
46. Émilie d'Orgeix, *Perret, Jacques*, na: http://architecture.cesr.univ-tours.fr/traite/Notice/ENSBA_LES1698.asp?param=en (15. 12. 2011.)
47. A. Palladio, *Antichita di Roma: 1567*, ur. F.P.Fiore, Milano, 2006.
48. Alina A. Payne, *The architectural treatise in the Italian Renaissance*, New York: Cambridge University Press, 1999.
49. Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar, Petar Feletar, *Novi Zrin - Zrinska utvrda na Muri (1661-1664), u povodu 330. obljetnice Urote Zrinsko-Frankopanske*, Zagreb, 2001.
50. Lionello Puppi, Donata Battilotti, *Andrea Palladio*, Milano, 2006.

51. Krešimir Regan, *Plemićki gradovi, kašteli i utvrde obitelji Zrinski*, u: *Povijest obitelji Zrinski, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 8.-9. studenog 2004.*, ur. Zoran Ladić i Đuro Vidmarović, Zagreb, 2007., str. 137-193.
52. Aleksandar Stipčević, *Knjige i knjižnice*, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, Svezak III, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII stoljeće)*, ur. Ivan Golub, HAZU, Zagreb, 2003., str. 285-296.
53. Margarita Sveštarov Šimat, *Portreti Nikole i Petra Zrinskih u europskoj grafici XVII. stoljeća*, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, sv. 1., Zagreb, 2000., str. 58-140.
54. Margarita Sveštarov Šimat, *Ikonografske referencije europskoga prijama Nikole Zrinskoga u engleskome životopisu iz 1664.*, u: *Povijest obitelji Zrinski, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 8.-9. studenog 2004.*, ur. Zoran Ladić i Đuro Vidmarović, Zagreb, 2007., str. 297-318.
55. Nataša Štefanec, *Braća Nikola i Petar Zrinski. Velikaška obitelj u srednjoeuropskim vojno-političko-ekonomskim konstelacijama*, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, sv. 1, Zagreb, 2000., str. 387-402.
56. Michèle Virol, *Matthias Dögen (1605-1672)*, preuzeto s: architecture.cesr.univ-tours.fr
57. Žarka Vujić, *Baštinski svijet Nikole Zrinskog u Čakovcu*, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, Zagreb, 2000., str.
58. Walter Wagner, *Der Architekturunterricht außerhalb der Kunstakademien in Mitteleuropa vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, u: *architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst*, 10, 1980., str. 58-91.
59. Caterine Wilkinson, *Renaissance Treatises on Military Architecture and the Science o Mechanics*, u: *Le traités d'architecture de la Renaissance*, J. Guillaume (ur.), Pariz, 1988., str. 467 – 476.
60. Lia Zbrizolo, *Giulio Ballino*, u: *Dizionario biografico degli italiani*, sv. 5 (1963).
61. Nikola Zrinski, *Razmišljanja o životu kralja Matije*, prev. J. Damjanov, u: *Zrinski i Europa*, ur. J. Damjanov, Zagreb, 2000., str. 162-196.
62. Andrej Žmegač, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2000.
63. Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb 2009.

Kazalo osebnih imena

Jasenska Gudelj i Dubravka Botica
Arte et Marte
Knjige o arhitekturi u Zriniani

Izdavač:

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Za izdavača:

Dunja Seiter-Šverko

Oblikovanje i prijelom:

Marica Tomić

Lektura i korektura:

Elizabeta Rubinić

Fotografija:

Sonja Hrelja, Darko Čižmek

Pregled i priprema građe za konzervatorsko-restauratorske radove:

Marinka Petti, Dragica Krstić, Đuro Singer, Antonija Filipeti

Konzervatorsko-restauratorski radovi:

Suzana Njegač, Lucija Ašler, Andro Šimičić, Karmen Jurišić, Željka Dovijanić,
Katica Milas, Renata Belančić, Sanja Kulašić, Snježana Vlašić, Stanislava Rakić-Mutak,
Renato Majetić, Marina Strupar, Sanja Grgić

Tisak

.....

Naklada 250

ISBN

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem